

Міністерство освіти і науки України

Електронний посібник

**ЕТНОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ НАСЕЛЕННЯ
КАРПАТ**

(Хрестоматія. Упоряд. О.Дрогобицька)

Івано-Франківськ, 2014

ЗМІСТ

Вагилевич І. БОЙКИ, РУСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЛЮД У ГАЛИЧИНІ (фрагмент).....	3
Головацький Я. МАНДРІВКА ПО ГАЛИЦЬКІЙ ТА УГОРСЬКІЙ РУСІ, ОПИСАНА В ЛИСТАХ ДО ПРИЯТЕЛЯ.....	4
Франко І. ЕТНОГРАФІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ НА БОЙКІВЩИНУ.....	50
Франко О. КАРПАТСЬКІ БОЙКИ І ЇХ РОДИННЕ ЖИТТЯ.....	70
Кайндль Р.Ф. ГУЦУЛИ: ЇХ ЖИТТЯ, ЗВИЧАЇ ТА НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ (фрагмент).....	78
Вінценз С. НА ВИСОКІЙ ПОЛОНІНІ (фрагмент).....	80
Нечуй-Левицький І. В КАРПАТАХ: З МАНДРІВКИ В ГОРАХ.....	81-105

Вагилевич І. БОЙКИ, РУСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЛЮД У ГАЛИЧИНІ
// Жовтень. – 1978. – № 12. – С. 117 – 130

(фрагмент)

Праця І. Вагилевича (1811 – 1866) «Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині» виступає цінним джерелом для вивчення етнокультурних особливостей бойків. Відомими є два повні рукописи розвідки І. Вагилевича про бойків польською мовою: перший, написаний рукою автора, датований 1839 р., зберігається у Санкт-Петербурзі; другий – з авторськими помітками, походить, очевидно, з початку 40-х рр. ХІХ ст., і зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України. Тут за основу взято переклад, здійснений відомим етнографом Р. Кирчівим (перший рукопис) і опублікований у журналі «Жовтень» (1978 р., Вип.12).

У співжитті бойки є відвертими. Зустрівшись, обмінюються дотепами, а опісля розповідають один одному новини. При відповідній нагоді забавляються загадками, співають легких пісень або переходять до оповідань. Хід розмови поміж чоловіками звичайно серйозний, поважний, бесіда рідко коли переривається голосним сміхом. Жінки – щебетливі, жваві й веселі. Чоловіки і жінки однаково дуже рухливі і сприті, тільки похилий вік робить їх дещо повільнішими. Через те бойки під час розмови дуже сильно жестикулюють. Крім відповідної рухливості рис обличчя і безперервного розмахування руками, у них міняється навіть звучання голосу. Ця динамічність – характерна риса гірського життя.

Відповідним колоритом відзначається і мова бойків. У її уривчастості, крикливості з деякою грубуватістю жваво і сильно відлунює гомін життя, що наче проривається крізь скелясті гори...

Бойки люблять співати і розповідати. У кожному селі є кілька співаків, які у вільну хвилину розважають людей. Ці співаки користуються особливою повагою, відзначаються надзвичайною пам'яттю, при кожній пісні вміють часто додати переказ про її походження і життєву основу. Охоче співають і жінки, але їхні пісні легкі, переважно любовного змісту. Молодь співає здебільшого короткі пісеньки – співанки, які створюються переважно при колових танцях і на вечорницях. Навіть дрібна дівчора часто виспівує крикливими голосами...

**Головацький Я. МАНДРІВКА ПО ГАЛИЦЬКІЙ ТА УГОРСЬКІЙ РУСІ,
ОПИСАНА В ЛИСТАХ ДО ПРИЯТЕЛЯ // Жовтень. – 1976. – № 6. – С.
49-94.**

**Лист 1. Від'їзд зі Львова; українські села і населення; німецькі колонії;
Миколаїв; нічліг в українського міщанина**

З Миколаєва дня 10 липня 1839 р.

Любий друже!

Ти знаєш, як приємно селюкові, що виховався у вузькому оточенні рідного села, вирватися з тісних мурів великого міста. Знаєш мене добре, знаєш мою любов до моїх нещасних земляків, пам'ятаєш, з якою тугою згадував я про село, як вичікував тієї щасливої хвилини, що увільнила б мене від міської куряви та наблизила до тих, за ким я так довго тужив. Легко збагнеш моє почуття, коли я, попрощавшись із Львовом, випурхнув на свіже повітря, як пташка з клітки. Через Стрийську рогачку виїхав я возом з котловини, де метушаться львів'яни, на широке поле; травнева зелень вабила очі, повіяв свіжий вітер, і я відчув себе сильнішим, наче знов на світ народився. Як мандрівник після довгої подорожі вітає свою рідну землю, так і я вітав зелені ниви, гомінкі діброви, на які сонце кидало своє сяйво, визируючи з-за хмари, і ще більше відсвіжувало травневу зелень. О красо природи, як ошчасливила ти моє серце! Геть з очей, Львове, зі своєю звабливою, штучною, мілкою розкішшю, я радію, бо всіма чуттями розкошую з природою, упиваюся її красою.

Жодного разу не спало мені на гадку оглянутися за Львовом, що потонув у долині; з грудей не вирвалося жодного прощального зітхання. Летить уперед, мої думки, осяйним летом наздоганяйте їх, прудкі коні! Стелися, рідна земле, перед моїми спраглими очима пшеничними нивами, буйними левадами, хай побачу всю твою красу, хай натішуся чарами твоїми, хай відчую сьогодні все те, чим віддавна раділо молоде серце! Хочу бачити, рідний Дністрі, як розкішно розливаєш ти свої води в низьких берегах, хочу чути шум тисяч струмків, які спадають у твоє русло, що несе гучну ватагу на численних човнах, хочу відвідати вас, велетні-гори з високими шпилями. Думки мої блукають між людьми, досліджують старовину, в сумній думі вишукують забуту бувальщину, в численних весільних обрядах відкривають залишки колишніх обрядів дохристиянського слов'янства, у веселих гагілкових та колядникових танках віднаходять хороводи на честь забутих богів; відвідую занедбані замчища, зарослі бойовища, щедро зрошувані кров'ю мого народу, що стільки разів обороняв перед дикими ордами вічну слов'янську землю; відвідую високі могили, висипані дружніми руками вдячних товаришів по зброї як скромний пам'ятник героєві, що загинув, захищаючи батьківщину.

Ось уже миля відділяє мене від Львова. Вже незабаром вирине і перше село - Солонка, воно може дати уявлення про інші галицькі села. Маленька хатина з одною кімнатою, обліплена глиною зверху побілена, з невеличкими хлівцями й городцем, з обшарпаним тином - це усе майно господаря. Дивно, але правда, що села, чим ближче розташовані до великого міста, тим виглядають біднішими, хоч з огляду на більшу можливість продати вирощену городину чи заробити, приміський селянин мав би жити заможніше, ніж далекий гуцул чи подолянин. Причина цього в самому способі господарювання галицького селянина.

Майно й достаток українського господаря залежить від запасу зерна, від худоби, коней, овець і т. д. Скажу прямо, що галицький неписьменний селянин готовим грошам не вміє дати ради... Зате селянин, що живе далеко від міста, рідко заробляє гроші й мало дбає про них; усю увагу приділяє обробітку землі, доглядові за худобою, кіньми й вівцями, бджолами, а коли дещо зі своєї худоби продасть, то зароблені гроші сховає, а дома вдовольниться чим-небудь, аби тільки мав сіль чи свій хліб. Тому в Галичині господаря, який не знає переднівку, тобто має свій хліб узимку і весною аж до нового урожаю і не мусить ані зерна, ні муки купувати за нечувано завищені ціни чи позичати у немилосердного лихваря, вважають мало не багатцем.

За малою Солонкою гостинець веде через місцину, що лежить на підвищенні, отже, можна оглянути всю околицю. Праворуч видно широкі долини, на котрих серед урожайних нив здалеку сіріють села Винява, Хоросно, Красів, Добряни, а біля них рядочком будовані хатки поселенців-німців, так звані присілки, по-німецьки Reichenbach, Dornfeld, Deutsch-Chrusno і т. д. Тутешні люди не можуть запам'ятати тих важких назв і називають ці хутори просто Німці та Шваби, або німецька Форосна, німецькі Добряни й т. д.- від сіл, на чийх ґрунтах лежать ці оселі. Здалеку біліють двори містечка Щирця, і вже з першого погляду їх можна відрізнити від сільських. Ліворуч - села над річкою Зуброю: Новосілки, Глуховець та інші, а за ними видніються горбки, зарослі буковим лісом. Такою дорогою їдеш з горбка на горбок, однак при самім гостинці, крім численних корчем, не стрінеш жодного села аж до містечка Миколаєва, що лежить від Львова на чотири з половиною милі. При в'їзді до цього містечка, минувши кілька хатин на передмісті, перед нині вже цілком розібраним муром і засипаним піском ровом, побачиш доволі пристойні готелі. Звідси відкривається вид на ринок, а коло нього, крім двох або трьох мурованих дворів і костьола, більше нічого не нагадує містечка: так, посередині стоїть погана дерев'яна корчма, яку міщани вшанували назвою ратуша; а довкола ринку з-поза невеличких дворів визирають дерев'яні хати. Отже, це одне з тих містечок, про які говорять: «місто як село, міщани як селяни». В місті нема того гамору, який звичайно буває по галицьких містечках... Майдан порожній, тільки коло ратуші стоїть гурток міщан у синіх опанчах (верхній кабат), з кармазиновими вилогами й «відлогою» (каптур, що звисає на спині). Ось стоять дівчата з коновками при криниці, одна зачерпує воду,- ось два гусари,

побрязкуючи острогами, кудись спішно марширують та теремтетуять. Я хотів заночувати в готелі, але міщанин, якого я найняв на дорогу ще на завтрашній день, умовив мене, щоб я переночував у нього. Мусив йому догодити, і в нагороду за це вдалося мені побачити українського міщанина в його домівці. Мій господар був одним з багатших міщан; дім дерев'яний, кладений з ялового дерева, зовні вибілений, а всередині у світлиці тесані стіни. На стіні від сходу ікони Розп'яття, Матері божої і св. Миколи, мальовані тутешніми народними художниками. Над дверима й над лавою полиці з полив'яними мисками й циновими тарілками; в куті за піччю, на ліжку, сінник з соломою, накритий білим простирадлом, і сім подушок. Перини нема, бо галицькі українці вважають це непотрібною розкішшю: перини не знайдеш навіть у найбагатшого міщанина чи селянина. Зате євреї та шваби², навіть найбідніші, не можуть обійтися без перини. По другому боці сіней - так звана курна хата, у якій дим з печі не виходить комином до сіней, а валить прямо до кімнати, де висить над головою, як хмара, і крізь малий отвір у стелі виходить на горище. Цей незручний спосіб усе-таки потрібний, а на думку тутешніх людей необхідний при сушенні льону та конопель, які розстелюють на обтесаних балках, так-званих «грядях», та при вудженні ковбас, сала, цибулі й т. д.

Дізнався я від свого господаря, що це містечко заклав (чи, може, надав права) Микола Тарло. Від його імені походить і назва міста. Має воно дві тисячі мешканців українців, нормальну школу, чотири дерев'яні церкви, один мурований латинський костюл для поляків, чи радше для населення латинського обряду, що творить ледве 10-ту частину українців, або, як сказав мій господар: «що нема що в жменю взяти». Міщани переважно гончарі, причому і в полі працюють, тому, здається, не можуть добре опанувати ні ремесла, ні рільництва; давніше, доки Миколаїв належав до державних дібр, велося їм краще, теперішній власник, граф Скарбек, відібрав у них багато привілеїв.

Наговорившись з господарем, після доброї гостини, пішов я спати. Господарі з дітьми й челяддю умістилися в курній хаті, а гостеві відступили світлицю, щоби ніщо не заважало в спочинку. Спокійно переночувавши, їду сьогодні далі. Тим часом бувай здоров, з дальшої дороги, мабуть, зможу писати тобі більше й цікавіше.

Лист 2. Дністер; Добряни, сплав деревини Опором і Стриєм; окружне місто Стрий

Зі Стрия дня 18 липня 1839 р.

Любий друже!

Трохи спізнився я з листом, а це тому, що затримався кілька днів у Добрянах, у селі, перед самим Стриєм, наліво. Виконую твою волю дальшим описом своєї подорожі, бо добре знаю, що тебе цікавить, і що ти ніколи не

байдужий до справ, які подає тобі твій друг про свій рідний народ, братній твоєму, отже, теж милий.

Переїхавши з Миколаєва невеличку гору, прибув я до села Розвадова. Тут привітав поважний Дністер, що через нього й ти торік переїздив, та порівнював його з вашою Лабою під Градцем. Тепер пливе спокійно своїм руслом, але з весною, коли наводниться, розливається по широкій рівнині на кілька миль. Тоді з горбка нічого не побачиш, тільки дзеркальну воду, що стала озером, а на ній, наче розкинені острови, то скирта сіна на невеличкім горбочку, далі на полях - села Беринь і Надітичі, а ще далі - дуби, розсіяні по водяному плесі; за ними дримає далекий сірий простір Підгір'я, що закінчується синявими вершинами величного Бескиду. Від дерев'яного мосту на Дністрі веде гостинець до самого Стрия - рівниною без найменшого горбочка, а крім корчем, не стрінеш на цілому тримильовому шляху жодного села.

Знаєш, якою надією я тішив себе, що в Добрянках знайду бозна-які письменні скарби, але я тут далеко менше знайшов, ніж сподівався. Та чи ж то вперше надія обманула нас? Тільки слабодух знеохотиться, коли деякі плани не вдаються йому, витривале, невтомне змагання приведе до бажаної мети. Оскільки зацікавлення багатогранні, то коли в одній галузі менше назбираю, інша може тим краще винагородити мої труди. Знову успіхи переважно в питаннях мови, що мене найбільше цікавить; знайшов у церквах кілька старих рукописів, дуже важливих з огляду на мову. Два болгарські рукописи, Євангеліє і Номоканон, з 13-го або з 14-го століття; далі кілька рідкісних старослов'янських творів, друкованих на Південній Україні або у Волощині. Крім того, познайомився зі стрий-ськими околицями, цікавився стародавніми пам'ятками, обрядами, звичаями й т. д. Все це вимагає ще дальшого дослідження і докладнішого вивчення.

Найбільше приваблював мене спосіб життя, промисел, домашній побут, а головне - сплавлення на плотах крокв, пнів, дощок, дахівок і т. д. з лісистих гір Стрийського краю, чим жваво торгують місцеві горяни. Безмежні ялинові й смерекові ліси, якими вкрите високе пасмо Карпат, так звана Верховина, дають багато м'якого дерева, а бистрі гірські потоки постачають достатньо води для лісопилки і тартаків. Найбільше дерева приходить з Тухольщини, тобто з маєтку графа А. Потоцького, до якого належить місто Сколе, 24 села й ціла околиця над Сколем аж до прикордонних гірських верхів. Село Тухля, розташоване над річкою Опором, високо в горах, найбільш відоме сплавом лісу. Тухольці - найсміливіші й найспритніші плотарі³. Мешканці цих земель з огляду на неурожайність землі й гористу місцевість, мало займаються землеробством, бо обробіток вимагає багато праці, а рідко коли виплачується. На недоступних горах, де не можна переїхати ні возом, ні кіньми, переважно випалюють ліси, а потім, очистивши ділянку від недопалених пнів, мотиками перекопують попелом покрите згарище й сіють овес, трохи жита, або садять картоплю. Подібно обробляють і засівають кошари (тобто загороди на височинах, «полонинах»), де загнана на деякий час худоба угноєє землю. Однак найголовнішою

галуззю господарювання є годівля худоби, овець і кіз. Численні отари пасуться улітку на полонинах і на лугах, на найвищих горах. Тут пастухи виготовляють сир, масло, бринзу, яку верховинці розвозять на своїх низькорослих, але сильних кониках у міста, звідки знову накладають на малого коника корець зерна, і ця тварина, як коза, пнеться по стрімких кам'яних стежках знов у свої гори. Крім того, торгують овечими кожушками (смушками), вовною і одягом власної роботи і т. д. За випас худоби платять панові «рогове» від штуки, на рік від вола й корови 4 кр., від ялівки -3 кр., від вівці - 1 кр. і т. д.; платять також комірне від хати й города. Лісовий податок невеликий. Але му сить кожний господар тричі на рік сплавляти панові дерево або дошки аж до Дністра. Дерево повинен сам у лісі зрубати, а дошки порізати.

Сплавляють плоти переважно весною, коли вода прибуває, а взимку готують дрова й спускають по снігу до потоку. Для сплаву зв'язується або збивається докупи п'ять пнів або сім дощок над собою і сім біля себе, що називається по-українськи пласт. Через те, що річка Опір дуже вузька й блискавично мчить між найжаченими гострими скелями, які щохвилини загрожують плотогонам, для рівноваги й певнішого та зручнішого кермування зв'язують поздовжно два плоти. На такому плоті стоять два меткі та досвідчені в тому ділі керманічі: один спереду дуже уважно орудує кермою на так званому «столику», зв'язаному мотузком, щоб у швидкому леті не натрапити на розтріскані урвища скель або найжачені підводні шпилі гострого каміння та щоб вода не загнала пліт на мілину (греди). Таких сплавників пливе за водою часом до 50. Найуважніший і найвправніший стоїть переважно попереду. Найбільш небезпечними є переправи на Опорі. Цей дикий потік мчить з нестримною швидкістю грізними урвищами і ярами поміж безліччю каміння, що зірвалося, та величезних ялинових пнів, звалених громами або вирваних з коренем бурею, що їх навала води загнала до Опору. У багатьох місцях гудуть небезпечні водоспади, де стиснута скелями маса води часом з висоти двох сажнів падає у прірву, розприскується у всі боки, піниться зі страшним гуком і шумом у глибині, вирує, і з таким же шумом відпливає далі. Подумай собі, друже, якої треба сміливості, якої спритності, якої сили духа! Відважний український верховинець, заглибившись сильними руками до самої течії і тримаючись «столика», кидається на слабім плоті у прірву, через котру вже не раз прорвався і не раз тонував у глибині, так що на поверхні пливуть лише беаги (мішки з припасами), що висять на високих розсохах, та довга чуприна смілого сплавника, який за хвилю виринає з глибини, наче дика качка. Цей вир напевне роздав би його і втягнув у безодню, якби не сильні рамена та спритність сплавника, що стоїть на другому плоті. Він вирвав свого попередника з виру й направив на воду, так що той лише стріпав з себе воду й вільно відпливає далі. Однак часто трапляється, що відважні тухольці тонуть з розбитими пластами, тим більше, що верховинці взагалі не вміють плавати, бо їх ріки надто мілкі.

Не менш високі, хоч не такі небезпечні, водоспади, що утворюють заставу та греблі, які, покладені проти течії, служать для млинів та інших споруд. Небезпечне сплавлення закінчується під Межибродами, де Опір впадає у ріку Стрий. Коли вже причалять там, то сміливо зіскакують на берег, хапають цапину (довгу жердину, закручену на кінці) і з усієї сили тримають і тягнуть пліт до берега та прибивають його кілками. Відпочивши, збивають два пласти разом упоперек, перешрубують свердлом, бо кожний носить його разом з сокирою за поясом, і пливуть до Стрия. Так, з'єднавши ще більше пластів, продають звичайно свої «песики». Це - грубі ясеніві колоди, часом на кілька сажнів довжиною, які кожному сплавному припадають за кожну плавбу й прив'язуються переважно по парі ззаду плоту. Тут, у Стрию, купують їх здебільшого бондарі та столярі по 8 і 10 злотих за пару. Від Стрия плавба уже зовсім безпечна, хоча сплавник мусить пильно стежити, щоб вода не викинула його на мілину, або пліт не зачепився за кілля якого мосту. Але тут уже пливуть весело: почувеш, як один виграє на сопілці українські пісні, другий співає коломийку, третій виводить жалісну думу, той на скрипці добуває народні мелодії. А ці різноманітні звуки єднаються в одну гармонію з плином Стрия, що шумить по камінню, вільно й розкішно розлягаються по темних набережних гушавинах і милим відгуком відлунюються від зарослої буйними кущами височини, що тягнеться уздовж широкого берега Стрия. Врешті, підхоплює ці звуки легкий весняний вітер і зникає з ними в просторах безмежних урожайних піль і зелених лугів. При гирлі Стрия до Дністра біля села Залісся є склади, де наші сплавники затримуються. Звідси сплавлюється дерево Дністром аж до Одеси. Подібне сплавлення відбувається й на інших карпатських ріках, таких як Лімниця, Бистриця, Прут і Черемош.

Але пора вже повернутися до подорожі. Я майже не мав часу розглянутись по місту; можу тільки сказати, що хто бачив Стрий десять років тому, той сьогодні не пізнає його. Нема ані сліду від дерев'яної ратуші, що колись стояла на самому майдані, з обідраною стріхою, напівзгнила й похилена. Ринок тепер гарно вирівняний, висипаний дрібним річковим піском, а при домах вимощений камінням, обабіч часто зустрічаються одноповерхові муровані будинки, замість давніх єврейських будиночків з підгнилими дерев'яними підмурівками. Вулиці теж вирівняні й посилені піском. Тут міститься повітовий уряд, магістрат, нормальні школи, старий латинський костюл, червону вежу якого видно здалека в довколишній рівнині. Єврейська синагога, гарно збудована на зразок храму Соломона, є краща від костюлу і дивно мене вразила. Казарми на місці давнього розібраного замку - добротні, чисті, хоч складаються тільки з самих бараків.

Передмістя доволі розлогі, будиночки оточені садами. Розташування Стрия доволі вигідне; туди веде головний підкарпатський гостинець, усе транспортування солі з численних карпатських солеварень та інших плодів тієї околиці, а також головний угорський гостинець через Сколе (де містяться великі склади угорського вина). Цей гостинець тим важливий, що звідси в цілому східному пасмі Карпат немає жодного перевалу чи вилому для

торговельної дороги в Угорщину. Такий перевал до Семигороду є аж на Гуцульщині, біля Дори. Мешканці Стрийщини, Станіславщини й Коломийщини утримують комунікацію з Угорщиною через гори тільки за допомогою навчених коней.

Шукаючи в цій околиці пам'ятних речей, мушу признатись тобі, що лише тепер бачу, як важко подорожувати по нашій батьківщині, точніше, як важко збирати пам'ятки й описувати їх. Немає у нас, як це буває в інших краях, ані по селах, ні в містах, ні в містечках письменника, ученого, любителя рідної минувшини, який, збираючи пам'ятки своєї околиці, зміг би інформувати про все подорожнього та подати добру пораду. Немає в нас оазису з тінистими деревами й цілющим джерелом посеред безводної пустелі, де втомлений подорожній міг би відпочити й набратися сил до дальшої мандрівки. Немає жодного твору, де були б описані місцевість та пам'ятні місця. Високопанська польська література байдуже ставиться до краю. Родовиті українці, виховані з наймолодших літ між чужими, вивчені чужими мовами, так мало знають свою рідну землю, свій рід, його долю й боротьбу, що не вміють їх цінувати, а тим більше - любити. Боже! Ми є чужинцями на предковичній нашій землі, у власній своїй батьківщині!

Іду далі, а тим часом поручаюсь твоїй ласкавій пам'яті.

Лист 3. Стрийські луки; Солярі; Жовніри; Болахів; пригода в княжолуцькій корчмі; Долина; Станіслав, Тисмениця, Вірмени; Панщина; Коломия

З Коломиї дня 27 липня 1839 р.

Дорогий друже!

19 числа цього місяця вибрався зі Стрия у дальшу дорогу. Відразу ж за містом - у східному напрямку - долинав надзвичайний гук ріки Стрий, через яку веде гарний, кілька років тому збудований дерев'яний міст. Нема нічого кращого від стрийської рівнини; на далекому обрії мріють сині вершечки гір, навколо - широкі поля; ген золоті стебла вже хилять своє важке колосся, там зелений ячмінь наїжачує свої довгі вуса, тут лан сніжно-білої гречки приваблює око й, наче розлите молочне море, наповнює повітря запахом; слух наповнюється безмежними різноманітними звуками польових коників; гудіння бджіл і комах переповнює гаряче повітря. По буйних набережних лугах блукають коні; пасуться вони самі; чути іржання лошачка, що, відійшовши за кущ, за вербу, вже заблудився і, наче дитина, плачем виявляє свій страх, що не бачить мами. А вона вже грубшим голосом озивається - наче потішає свою залякану дитину. Там порикують буйні волики, витягуючи роги з кущів, і тільки хряскіт галуззя дає знати, куди вони прямують. Ані муха, ні жодна інша комаха їм не докучає, не потребують ні пастухів, ні догляду, не треба їх навіть поїти, бо, коли схоче, йде до води, п'є

і охолоджується у прозорих хвилях. То не багністі, зарослі очеретом луги, які знайдеш на низьких берегах Бугу, Стиру й Вісли, не болотниста глинкувата долина, як над Бистрицею і Тисменицею у Самбірському повіті, де на милню або ще довгими греблями мусять (люди) захищати поля й луги перед виливами цих рік. Стрийська долина - це буйні луги на твердій землі, на пласті річкового піску, висипаного вище як на сажень, що його Стрий і Опір протягом століть спільно нанесли на широкий простір, по якому в'ється і їхнє мінливе річище. З шумом вода стікає з гір до Дністрового корита і все підмиває кам'янистий ґрунт. Тут треба нагадати, що недалеко від Стрия у Добрянах викопано з глибини у півтора сажня срібний гріш царя Трояна, вогнище та черепки глечиків тощо. Це доказ того, як давно заселили ці місця наші предки.

Минаю придорожні села Слобідку, Братківці, а коло самого шляху село Фалиш; дорога відома, устелена самим річковим камінням, околиця стає нерівною... Зустрінеш тут щохвилини довгі вози з сіллю, запряжені одним конем у хомуті й під каблуком і ще двома біля нього на упряжі... Це вози вуглярів із соснових борів жовківського округу, котрі у своїх величезних лісах випалюють вугілля і, продавши його у Львові, здебільшого заїжджають по сіль до Болехова або до Долини і з нею вертаються додому. Далі тягнуться мажі, запряжені волами, вкриті засмоленими рогожами, а чумаки, чи то просоли (ті, що їдуть по сіль) поволі ступають біля них. Ці люди значно відрізняються від вуглярів. їх обличчя широкі, круглі, тим часом як у місцевих людей продовгуваті, ті рум'яні, місцеві ж бліді, ті видаються сильнішими, місцеві - слабшими. Одяг теж доволі відмінний. В околиці Стрия і Болехова багато сіл, мешканці яких займаються тільки розвезенням солі по всій Східній Галичині, а давніше їздили по ярмарках Волині й Литви, звідки привозили переважно зерно...

Так, минаючи різні вози й візки, чую здалеку спів. Голос протяжний, елегантний, розлягається по рівнині, як українська думка; дивлюся - марширує військо з рушницями на плечах; йдуть рівним кроком і вільно вигойкують народні пісні. Вийшли з міста на чисте поле, глянули на сині гори і відразу пройнялися духом батьківщини: побачили буйні ниви, що колись обробляли власними руками, і тисяча спогадів збудилися в їхніх серцях про ті часи, коли ще дітьми бігали по цих розкішних лугах, пасли худобу, а завівши коні на нічліг, розпочинали літнім вечором голосні пісні. Не один з них, співаючи козацьку, мріяв у юнацькому віці про сміливі походи, про воєнну славу героїв пісні. Усе це в нім будить тепер тугу й хвилювання, а виливається жалібними звуками з глибини його душі. Проїжджаючи, почув я слова:

Ходить жовнір, ходить,
В руках чаку носить,
Своей неньки старенької
О прощанє просить.
Ми їх уже минули, а ще долинає тужливий голос:
Ой цить, мати старенькая!

Ой цить, мати рідненькая!
Слеза море не наповнить -
Від цісаря не визволить.

Скажи, чи може бути щось ніжнішого? Кого б не схвилювало це коротке прощання сина з матір'ю? Чи може бути яскравіше висловлена неминучість долі, як у тому порівнянні? Бо чи ж може сльоза переповнити море? Або що допоможе синові плач прибитої горем матері? Син наче потішає матір, але сам глибоко переживає, бо бачить свою долю, яку ніщо не може змінити. Такі квіти народної поезії цвітуть у самотньому безлюдді нерозумно погорджуваного народу та чекають на збирачів. Цвітуть, як ті квіти в буйному степу, і так непомічені, невідомі відцвітають, і нема нікого, хто б їх збирав, сплітав у вінки, складав у китиці і впоював ними свої роздуми...

З такими думками їхав я з горбка на горбок між лісами, коли раптово на тлі синіх, амфітеатрально розміщених Карпат, унизу розляглося містечко. Під ним видно, як бистра річка миготить по зеленій долині, як срібною стрічкою в'ється у різних вигинах: тут губиться, а тут знову заясніє у гущавині буйних лугов. Праворуч бачу солярні, біла пара злітає, творить хмару над розлогими будівлями й легко зникає у синьому небі над лісистими верхами гір. Хто в'їжджає до Болехова, тому найперше впадуть у вічі казарми, збудовані (в наш спосіб) зі зрубаних ялиць, перерізаних навпіл, обліплені глиною і чисто побілені. Треба визнати, що в умовах нашого нестійкого й мінливого клімату будівлі далеко здоровіші, ніж мури, тому в нас ставлять дерев'яні хати. Нарешті по довгому дерев'яному мості в'їжджаємо до містечка. Була неділя: на латинським мурованім костьолі, на українській трибанній, як звичайно, дерев'яній церкві видзвонювали в усі дзвони... Тут бачите, як йдуть урядники солярень, там - осадники - шваби з недалекого передмістя у синіх казайках з круглими олов'яними гудзиками у вовняних (нічних) німецьких шапочках; біля них короткошії швабки в корсетах і чорних спідницях. Там їде якась болехівська дама, одягнена за найновішою тутешньою модою, удає з себе велику паню і гордовито міряє міщан у польських жупанах і капотах, які йдуть пішки. Тут знову до костьола під'їжджає бричка (найтичанка), за нею дві, три старі інші брички з т. зв. шляхтою, тобто людьми, котрі вміють читати й писати по-польськи, а деколи трохи говорити по-німецьки, зате соковито лаються по-українськи й по-польськи й шмагають батогом-нагайкою спину бідних селян. Шляхтичем зветься кожний панський урядовець: економ, лісничий, побережник, високодостойний писар, гуральник (винокур) і т. д., хоча жоден з них не легітимований. Таке товариство наїхало з близьких сіл: цей у світло-попелястім кабаті (улюблена барва), цей у синій чемерці з бронзовим загорілим обличчям, з довгими вусами, наїжаченими бровами, гострими, жорстокими очима, що ніколи не дивляться лагідно; жоден з них не зніме шапки перед селянином, що кланяється панові, але зате перед своїм «уродженням» вельможним і ясновельможним паном є низьким, покірним слугою. Ми ще не закінчили наших оглядин: приглядаємося до місцевих

жителів, русинів, що їх у Болехові коло 2000. Он поважно йдуть два старці, один у темно-зеленій капоті, довгій аж до кісток, другий у гребіннім жупані, підперезаний поясом, шитим золотом, з тростиною у руці, обидва в сивих смушкових шапках (хоч надворі - середина літа), щось говорять між собою. Глянь на дівчат у зелених або синіх спідницях і кабатиках, що сягають тільки до колін, з віночками на голові й квіткою у волоссі. Дівчата дріботять у жовтих або червоних чобітках, а за ними буйна молодь у сірих та бронзових чемерках, підперезаних шовковими поясами, у чорних капелюхах і чоботах з блискучими халявами. Вони доганяють дівчат, обігнали старих і зникли. Мусимо признатись, що, мабуть, лише серед міщанства зберігся старовинний крій і одяг, вищі класи вже покинули їх. У старих міщан знайдеш ще старосвітські злежані кунтуші, жупани зі срібними гудзиками, жіночі бекешки, а міщанки ще недавно носили свої смушеві або соболеві шапочки, які надягали поверх хустки. Цей дивний убір був поширений по містечках Галичини - у Калуші, Галичі, Бережанах, Бродах і навіть у Львові пам'ятають старі таку моду в жінок...

З Болехова гостинець змінює свій південний напрям і повертає на схід. Я їхав переважно рівною дорогою, понад стрімкою Свічею, уздовж гори, на якій збудований Гошівський монастир: тут мій візник завернув до Велдіжа, а я, покинувши його, лишився у княжолуцькій корчмі, сподіваючись знайти собі когось із сусідньої швабської оселі для дальшої дороги. Жид, якого я послав, сказав, що власник воза сам за хвилину прийде. Чекав я щось з півгодини, аж нарешті візник, господар-шваб, прийшов. Був високого росту, з горбатим носом, під низьким чолом блимали мляві сині очі. Я сказав йому, куди хочу їхати, спитав, скільки за це візьме. Як же ж я здивувався, коли він назвав свою ціну. Коли я заявив йому, що це задорого, що за ці гроші міг би я до Львова доїхати, він відповів, що тепер робочий час, усі в полі, і тому нікого іншого не знайду, хто б поїхав зі мною. Побачивши, що мої слова на нього не діють, я сказав йому, скільки можу дати, а як ні, то з ним не поїду. Він відповів, що не може взяти менше, й на тім торг закінчився. Я думав, що при битім гостинці знайдеться якась інша нагода, пройшовшись трохи по корчмі, сів скраю довгого стола, а при нім на другому кінці троє місцевих селян голосно говорили, частуючись горілкою. Я почав робити деякі замітки. Селяни розмовляли, бесіда їх ставала все жвавішою, рухи й жести швидшими, приєднався до них четвертий і п'ятий, а шваб застиг посеред корчми, руки додолу, рот роззявлений, очі втуплені в громаду співрозмовників. Подивився я на нього, але ані не поворухнув рукою, ні повів очима - нічого; стояв нерухомо, мабуть, півгодини. Нарешті один з балакучих селян, що безперервно дивився то на мене, то на шваба, сказав до своїх: «Потерпіть-но, куме!» - і, приступивши близько до мене, запитався з уклоном, куди то я маю їхати і чому не можу згодитися? Я відповів йому, що забагато хоче. Він покивав головою: «правда, що багато, якби то в нашій селі, то я б вас за третю частку завіз». При тім підійшов до шваба, який заглибився у якісь думки, і навіть не помітив, що це про нього йде мова, став йому пояснювати, як то прикро подорожньому, що він сам, певно, був у

дорозі в такому становищі і що годиться подорожньому зробити послугу. Але захланний чоловік не зважав на це: «Мені байдуже, чи подорожній, чи не подорожній»,- відповів по-українськи. Селянин знову приступає до мене, намовляє, щоб ми погодились, нарешті каже: «З нашим чоловіком то інша справа, християнин і сяк і так міркує, а то бачите - німець є німцем». Я мусив усміхнутися на ті слова, а втім і шваб приступив і сказав, що спустить - на 15 крейцерів (!), яка ласка! - думаю собі, хай буде ще на горілку для незнайомого посередника. Я погодився, шваб відразу відійшов, щоб підготувати воза, а я тим часом розговорився з тим селянином. Нараз приступає другий селянин із чаркою у руці й хоче напитися до мого співбесідника. Але цей показує на мене: «Пийте, куме; собі до пана». Я відпрошуюся, що горілки не п'ю, але він мені знову відповідає: «То не про пиття, але йно про честь і добре слово». Тоді я взяв чарку і зі словами «Дай, Боже, здоров'я!» дав її другому. Небавом приїхав шваб із фірою, люди побажали мені «щасливої дороги», і я вибрався далі. Ще за собою почув крізь відчинені двері слова: «Добрый якийсь чоловік, хоть, видиться, ляшок».

Приїхав я до містечка Долини, де є знамениті цісарські солярні. Містечко розташоване в дуже мальовничій долині, тут так багато солоної води, що немає жодної криниці - чисту воду мусять доставляти трубами більш як за півмилі. За Раковом гостинець ділиться: один веде на південь до Рожнятова й Богородчан, другий - прямо на схід до Калуша, доволі бідного містечка. Від Калуша вже лише чотири милі до повітового міста Станіслава. Коло Калуша й Станіслава риси обличчя людей дуже правильні, біляві, з живим рум'янцем, зріст середній, очі сині, що особливо жінкам додає краси. Барва сіряків біла, тимчасом як біля Стрия, коло Болехова й Долини, близько до гір, переважає чорна. Та й типи інші, чорняві, з чорними жвавими очима...

Станіслав розташований на сухій рівнині між двома Бистрицями й Вороною; гарно збудований і веде жваву торгівлю. Купці мають безпосередні зв'язки з Віднем, Брно та іншими містами: місто зв'язане з Молдавією, що має великий вплив на розквіт міста, найпомітнішого після Львова, хоча й наймолодшого в Галичині. Є тут гімназія, нормальні та жіночі школи, книгарня І. Міліковського, друкарня, суд, *forum nobilium*⁴, повітовий уряд, магістрат і т. д.

За милю від Станіслава на сході лежить Тисмениця над Вороною, місто з вірменським населенням. Цей східний народ, ще за княжих часів запрошений на Русь для піднесення торгівлі, осів по містечках Південної Русі, зокрема, у Лисці, Тисмениці, Язлівці, Кутах, Снятині й т. д. Вірмени займаються торгівлею, приготуванням лою. До сьогодні зберегли свою віру, почасти мову, народний побут, риси обличчя. Старі говорять по-вірменськи, молоді по-українськи. Вірменин відзначається стриманістю, ощадливістю, торговельним хистом... Деякі багатші родини, які здобули шляхетство, сьогодні є власниками великих маєтків у Східній Галичині. Вони об'єдналися з польською шляхтою, прийняли польську мову й шляхетські звичаї, почасти латинський обряд. Для своїх підданих вони є переважно «бичем божим», і в цьому йдуть наввипередки з польськими шляхтичами. їх гасло: «бий хлопа як

вола, хай працює як віл, але дай йому жерти як воліві»... У деяких околицях Галича і коло самого Львова пани уклали з підданими умову (здобуту підступом і горілкою), щоб усі польові роботи, панські й сільські, виконували панщиною... Селянин має тягнути ярмо разом з волем... Забирають від селянина останки волі й роблять його невільником. На Поділлі женуть пани своїх підданих на лани, віддалені на кілька миль, де біднота мусить цілий тиждень працювати... Вигадують і інші роботи, т. зв. толоки, тобто в суботу кличуть (точніше виганяють) економи ціле село на лани, де люди цілий день мусять працювати. Аж увечері кожний старий чи малий дістане чарку горілки, яку може випити або взяти додому - і так за цілоденну кривавицю кватирка отрути - справді шляхетна плата! І дивуйтеся біді галицького селянина!.. Поглянь на безмежні лани жита й пшениці, яких у ваших Чехах справді ніде не зможеш побачити, хто обробляє, засіває і жне? Подивись на розлогі лани картоплі, з яких шляхта жене горілку, хто їх доглядає, садить, копає? Не руки дуже нечисленної шляхти Східної Галичини. Подивись на величезні череди волів, що їх женуть щороку до Оломоуца, Праги й Відня, чи ж вони іншими руками були вигодувані, як не руками бідного українця. Прислухайся до голосу людського й почувеш, скільки то коштує плачу, скільки тихих нарікань, скільки невинних сліз, скільки знівчених невільників! А т. зв. основна робота, тобто викопати на день 5 корців картоплі або вижати й змолотити півтори копи збіжжя, або зв'язати в снопи три копи... Скільки то з'їсть кривавого поту!

Але вже час закінчувати цей довжелезний лист. Скажу ще коротко, що в Тисмениці я завернув на південь, через містечко Товмач і Хотимир добрався до Коломиї. Тут маю намір лишитися на деякий час у свого приятеля В., а з ним вибратися у подорож у Карпати на Чорну Гору, що вже і киває до мене своїм захмареним чолом, про що тобі, дасть біг, пізніше напишу докладніше.

Лист 4. Пан і селяни; правдива сміховинка; виїзд з Коломиї; Покуття; містечка; Косів; гуцули; приходство й церква в Яворові; Криворівня і Жаб'є; нічліг на полонині Кострич; Черногора; перехід на Угорщину; джерела Тиси; Луги й гуцульська торгівля

З Лугів в Угорських Карпатах дня 2 серпня 1839 р.

Любий друже!

Не дивуйся, що так коротко пишу тобі про міста. Але, по-перше, важко в переїзді так швидко оглянутися у нових місцях, по-друге, не хочеться повторювати відомі на цілий світ склепані речі, що є там повітовий уряд, школи, шпиталі й т. д., що можеш вичитати в кожній географії...

Саме під час перебування у Коломиї чув я розповідь про подію, яка недавно трапилась у цій околиці: один шляхтич (імені його не знаю) мав у своєму маєтку ґрунт далеко від села, що межує з полями підданих; у самім селі також мав широкі, хоча менш урожайні лани. Поставив на полях двір

(фільварок) і хотів мати всі ґрунти вкупі. Скликав тоді цілу громаду з війтом, тивунами й отаманом до себе, почастував їх горілкою, і запропонував їм відступити йому своє дотеперішнє поле, а він за це кожному відділить ґрунт коло села, намовляє їх і каже, що й вони матимуть від цього вигоду. Його слова вплинули на людей, війт перший схвалив цей план, за ним - тивуни й отамани, а сусіди якось мовчки погодились на це. Поклонилися панові за його ласкавість і виходили на двір, вихваляючи панську доброту й прихильність. Втім, один з громади, Федько, що досі й слова не промовив, тільки головою кивав і морщив чоло, крикнув виразно: «не вір панові!» Ці слова наче наелектризували громаду, всі стали й дивились на нього. Але він начеб задумався над цим, поклав палець на чоло й сказав: «Вже воно щось не з добром для наших, коли ся панові захотіло». Тут обізвалися голоси з громади: «Правда...», а один ще додав: «Не чим» то - старі люди кажуть: «з панами не заходи, бо як твоє довше, то вріжуть, а як коротше, то натегнуть». Тоді перший, побачивши, що всі стають на його боці, рішуче заявив: «саме тому й не пристаньмо, коли пан так хоче». «Добре!» - обізвалися усі разом, а сільські урядники, війт, тивуни й т. д. мусили також стати на бік опозиції. Вернулися до пана з заявою: ми таки не хочемо, нехай буде по-стародавньому, як було за наших дідів і прадідів. Панова намова нічого не допомогла, і він мусив їх так від себе пустити. Тим часом довідався, хто йому втяв цю штуку, і задумав іншим способом дійти до мети. їдучи якось через поле, зустрів того Федька й каже візникові зупинитися, кличе Федька й просить, щоб сів собі з ним до повозу, та ще й чемненько викає йому. Федько, що ще ніколи повозом не їхав, не знав, звідки йому така несподівана честь, і відмовлявся, як тільки міг. Але то нічого не допомогло, і Федько мусив сідати в повіз біля ясновельможного пана. Пан наказав навмисне їхати через село, коло корчми, де стояло багато людей, які дивувалися, що Федько їде з паном. Хтось з-поміж них крикнув: «Ох, сучий син, нема правди на світі, коли вже Федько з паном знюхався!» Відразу розійшлося по селу, що Федько зрадник, що він з паном у змові, і хто знає, чому він відраджував громаді прийняти план пана. Федько втратив у громади свою добру славу, ніхто йому не вірив, а пан досяг, чого хотів: селяни відступили йому свої поля і дістали інші біля села. Думай про цю справу, що хочеш, я гадаю, вона де в чому пояснює відносини серед нашого народу.

Вибрався я нарешті зі своїми друзями п. В. і Ф. в дорогу. 30 липня, у понеділок, ми покинули Коломию.

Ранок був ясний, сонце якраз залило своїм золотим світлом розкішну надпрутянську долину, повівав легенький вітер і хитав білявими вершками високої кукурудзи, яка довкола вкривала поле. Синяві верхи гір, закутані в хмари, сягали ясної блакиті неба. Між ними Чорногора, мета нашої мандрівки, наче отаман велетнів, гордо підняла своє чоло. Зустрічають нас селяни з близьких сіл і вітаються приязно. Жінки й дівчата легко одягнені; жінки в околиці Покуття переважно не носять спідниць, а два ткани в пружки темні вовняні фартушки. Ці «катрани», приперезані спереду і ззаду, не творять ніяких закрутів і виглядають дуже просто; дівчата носять у косах

червоні вовняні заплітки з позолоченим барвінком, що виглядає скромно, але мальовничо; однак найкраща прикраса їх одягу - крайка - червона вовняна, якою підперізуються так, що ззаду звисають довгі кінці. Там іде селянин з косою на рамені в солом'янім капелюсі та тільки довгій по кістки сорочці, підперезаній ремінцем. Не знаю, чи де можна знайти легший одяг, а тут здається, наче сам клімат того вимагає, бо влітку, під час жнив, тут велика спека.

Переїхали ми вбхід Прут, що, збагачений Лючкою і Пістинкою, шумить по камінному річищі та несе свої кришталеві хвилі. Чудова країна перед очима: зелені луки, буйні гущавини над рікою, там вітер колише хвилі жита, зеленого вівса; узбіччя зарослі густими кущами, ліщина з лискучими горіхами, що кличуть-ваблять, далі глухо й таємно шумить дубовий ліс. Але тим сумніший погляд на село й нужденні курні дерев'яні хати, тільки соломою вкриті, без повіток, без подвір'я і без хлівів. Тільки довкола з городом, де росте кукурудза, капуста, картопля і коноплі, хати ховаються у тіні яблунь, груш або черешень, мовби соромляться своєї убогості серед цього земного раю.

У селі ні живої душі: усі працюють у полі, чоловіки косять сіно, жінки, дівчата, а то й діти згрібають. На гостинці перед воротами побачиш тільки купку білоголових діток у сорочечках; бавляться камінчиками, лиця спалені, смагляві, ноженята заболочені й потріскані. Витріщають на незнайому людину ясні сині очі з якоюсь цікавістю, подивом і недовір'ям. Цих бідних дітей батьки на цілий день залишають дома та дають їм ледве шматочок кукурудзяного хліба (малай). І так вони звикають до злиднів, які все життя не полишають їх, бавляться цілий день, кусаючи тверду шкоринку або незрілі яблука.

Так проїхали ми через Микитинці, Іспас, уже між горбками, пахучими левадами й кукурудзяними ланами. Долина вужчає, гори вищають, а потоки піняться. Від Львова аж сюди, крім цісарського гостинця, не видно жодного каменя, але починається кам'яниста дорога, якою ми, нарешті, приїхали до Пістиня, що лежить серед садів над річкою Пістинкою. Це дерев'яне містечко, одне з багатьох у Галичині, де вирують ярмарки й торги... Галицькі пани ще й сьогодні закладають такі містечка. Робиться це так. Шляхтич приводить собі для якоїсь спекуляції корчмарів, тоту свою праву руку, без якої не повелася б йому жодна спекуляція; будує їм дома, крамниці, будки, споряджує зо два готелі зі стайнею, хлівом і т. д. під одною стріхою, а потім оголошує на певні дні ярмарки і торги. Але тому, що на такий торг ніхто не прийде, треба взятися за інший спосіб: накаже своїм підданам, щоби певного дня кожний господар і господиня прийшли на торг, а в чужих селах оголошує, що хто прийде на ярмарок, дістане квартиру горілки. Накаже вивезти кілька бочок оковитої за місто, де кожного нею заливають. Тим способом приманюють бідний люд. Корчмарі купують, намовляють, видирають з рук. Пропінація (тобто панський прибуток з проданої горілки) збільшується, бо тільки на першому ярмарку так занадто частують; гроші пливуть до новонародженого містечка, а бідний місцевий житель, який мимоволі з

селянина став міщанином, працює у поті чола як і раніше, тільки з тою різницею, що тепер замість одного корчмаря-орендаря дістав на карк цілу роту, яка всюди слідкує за ним, чигає на нього, де могла б його обдурити, перехитрити, обдерти, розпити. Такими містечками в цих сторонах є Пістинь, Печеніжин, Заболотів, Кулачківці і т. д. Пани, щоб занадто не розмножувати числа містечок, стараються обмежити права і привілеї вже існуючих, а коли можна, то й зовсім їх скасувати, відбираючи опал, ліси, луки, так що нема в Галичині містечка, яке не вело б тяжби зі своїм ґрунтовим паном. Такі процеси тривають не раз 20 і 30 літ.

У Пістині виїхали ми на цісарський гостинець, що веде з Коломиї до Яблунова, Косова аж до Кут. Спинається він високими верхами так, що мушу злізати і йду поволі вгору; гори стають щораз вищі, краєвиди щораз кращі - нараз чую жалібно жєбрущий голос. На землі сидить дитина в подертій сорочці й просить: «Подай, подай бідній каліці, за татунечка, за мамунечку (буду молитися)! Буду Боженьку просити, аби ти біг дав щастє, здоров'є, царство небесне,- подай, подай мені, бідній каліці, що я світку божого не бачу». Я вийняв кілька крейцерів і подав їх сліпому хлопчині. Ледве що я відійшов, як надходять дві жінки та голосно розмовляють; коли почули голос, стали, а одна з них, зітхаючи, заговорила: «Ох, Господоньку, Боженьку, яка ж я нещаслива! Яка ж я нещаслива, же не маю тій бідній дитині що дати, ні в мене хлібце, ні в мене грошенька, яка ж я нещаслива!» Я вжахнувся: чи може бути щось більш зворушливе від цього щирого визнання? Чи хто чекав тут стільки ніжного почуття, стільки людяності в простій гуцулці, такій далекій від моральних наук, від ученого світу? Міг би засоромитися тут не один теоретик-мораліст; мала би засоромитися тут ціла псевдоцивілізація за брак почуття за свою нелюдяність. Справжня людяність - щирі чуття у серці кожного простого слов'янина, кожний дихає ними, живе ними, поки перебуває в первіснім чи близькім до нього стані людяності.

Нарешті в'їхали ми до Косова, містечка над річкою Рибницею, під стрімкою пісковою горою, що так грізно наїжилася, начеб мала впасти й засипати увесь ринок чи довгу вулицю. Косів недавно страшно вигорів, але швидко відбудовується. Йде тут жвава торгівля між гуцулами й подолянами, з якої найбільше виграє посередник. Він скуповує в одних корови, воли, вівці, вовну, шкіру, бриндзу і продає їх іншим...

Бачив я вже тут гуцулів і гуцулок. Гуцули в синіх або червоних широких штанях, тісно зішнурованих на литках ремінцями від взуття, біла сорочка, трохи випущена наверх, на рукавах вишита червоною і білою заполоччю, на грудях великий мосяжний хрест, з плечей недбало звисає короткий сердак (верхній кабат з рукавами), білий або червоний капелюшок з низьким дном і доволі широкою крисою, спереду замаєний павиним пером. Обличчя поважне, але лагідне, довге, гладко причесане кучеряве каштанове волосся, хода легка, вільна, мова виразна, пряма, про що запитаєш, відповідь з певністю і невимушеною чемністю. У жінок теж запримітив якусь сміливість; дівчата в своїй простоті так наївно відповідають, що аж дивно, самі теж ставлять різні питання. Подолянка цього не зробить ніколи, бо там є

більше пасток на її невинність, тому в них більше розвинена обережність, острах і недовір'я до чоловіків.

З Косова ми їхали поволі приватною дорогою, доволі широкою, але дуже кам'янистою через Соколівку та Яворів, де завітали до тамтешнього українського священика. Його хата мені дуже сподобалася: дерев'яна з грубих ялиць, усередині гладко витесана, по стінах висять різні ікони, квіти й предмети по-мистецьки вирізьблені, як і поперечна балка на стелі. Такі будинки дуже сухі, вигідні, а в Галичині так поширені, що всюди, де тільки можна дістати ялицю або сосну, ставлять такі небілені хати.

Плоскорізьба на балках і стінах була початком різьбярського мистецтва, яке пізніше дуже розвинулося. Перед усіма багатшими будинками по селах і містечках є дерев'яні ганки, як при міщанських домах... Вони своїми майстерно вирізуваними дерев'яними стовпами дали початок будівельному смакові. Коли б були кращі обставини, то ці стовпи й ганки могли б перемінитися на грецький лад у ряд прекрасних колон і величних коридорів.

Зайшов я до маленької дерев'яної сільської церкви, її розсипи справили на мене велике враження. Іконостас прикрашений іконами якогось щасливого художника: барви ясні, живі, гарний смак, типи чисто візантійські, обличчя зовсім не східні, лиця округлі, носи правильні, очі переважно сині, волосся русяве; це ідеал місцевої краси, оскільки зміг її осягнути художник; бо можна помітити, що в цих творах дуже мало його власної творчості, мало руху, вираз здебільшого такий, як у давніх візантійських іконах, самою традицією поданий і збережений. Казали мені, що є гідні уваги ікони в дерев'яній церкві в селі Кам'янці Великій біля Коломиї. Добре було би, якби якийсь неупереджений знавець звернув увагу на малюнки по церквах: мав би що досліджувати, побачив би, як багато талантів змарнувалося тут, скільки потонуло в сліпим наслідуванні візантійців! Але треба неупереджено дивитись на справу, не осуджувати диктаторським тоном: «то українське, то хлопське, що там може бути?», не погорджувати: що «сільський художник, український художник, мазайло» - як, на жаль, часто говорять.

Уже смеркало в горах, сонця давно не було видно, лише на найвищих верхах відбивалось його світло, коли ми виїхали з Яворова. Коні поволі ступали під високу гору Буковець; спадала густа мряка, у грудях душило, віяв холодний вітер, і я вперше відчув, що у горах. Радів, що можу так зблизька на них подивитись, що зможу побачити Чорногору. Але заважали густа мряка й густі сутінки. Нарешті, ми прибули до Криворівні на ніч. Але заснути неможливо. Заважає шум води в Черемоші, що пливе під самою корчмою: бистра вода б'є об скелі й каміння, що страшно гуде, аж луна озивається по гірських урвиськах. Коло півночі зірвався страшений вітер. Він як завив, засвистів, як затряс хиткою дерев'яною корчмою, то здавалось мені, що вирве її з підвалин і розіб'є на тріски. Потім щось трісло. Вибігаю до сіней, думаючи, що це ціла стріха зірвалася, а то тільки ворота відімкнулись. На другий день я дізнався, що тут завжди такі сильні або ще страшніші бурі,

тому селяни кладуть на свої хати плоскі стріхи, пошивають їх дерном та ще обкладають камінням. Така хата безпечніша, ніж висока корчма.

Село Криворівня справді заслуговує на свою назву. Це вузька рівнина між двома пасмами гір, по ній в'ється Черемош у різних вигинах то по один, то по другий бік. Хати збудовані вздовж ріки, не раз так далеко одна від одної, що від одної другої не побачиш. Селяни переважно самі так будуються, щоб уберегтися від навалу води, якої весною набіжить стільки, що на багато сажнів навколо все зриває і заливає. Не раз після довгих дощів зсуваються цілі пасма гір разом з лісом, і, падаючи в тісне корито потоку, загачують воду, яка зриває цю греблю і ще з більшою силою нищить усе довкруги.

Вздовж ріки тягнеться цілий ряд сіл, поміж ними не знайдеш жодного проміжку: починаючи від Слупиці, тобто верхньої частини Жаб'я, далі йде саме Жаб'є, Криворівня, далі на схід над Черемошем тягнуться Ясенів та Красноїлля. Переїхавши ціле Жаб'є, ми нарешті зупинилися в Слупиці, і там, де Черемош зливається з Ільчем і де кінчається дорога возом, хоча й досі була препогана. Далі треба їхати верхи на конях, тому ми послали до села найняти коней. Жаб'є, чи по-гуцульськи Жеб'є,- це величезне село на 1000 номерів, має дві церкви. Селяни займаються переважно випасанням худоби, сіють трохи вівса, бо й нема де сіяти, всюди стрімкі гори, дика природа. Власником села є граф Скарбек. Село звільнене від панщини, бо нема де працювати, тільки платить чинш по дукатові від господаря та різні податки та ще селяни мусять рубати й сплавити дерево.

Нарешті прибули замовлені коні. На них були дерев'яні сідла з присідками, щоб було легко сидіти, стремена, що висіли на попругах, теж були дерев'яні, усе власного гуцульського виготовлення, не куповане. Бесаги на кінських хребтах наповнили ми необхідними речами, а за кілька хвилин вирушило три їздиці на гуцульських кониках, за ними гуцул-піхотинець з мережаним топірцем у руках. Коні йшли повільно, треба було бачити, як уважно ступали вони по камінцях, особливо коли довелося йти вбхід через потік Ільчу. Кінь, якому я вільно пустив уздечку, став, дивився у прозору воду, вибираючи, де мілкіше, увійшов у потік, та, стоячи на трьох ногах, четвертою найперше пробував, де можна впевнено ступити; і так поволі, але безпечно, переносив мене на другий бік.

Тихим кроком посувалися гуцульські коненята (гуцул називає коня шкапою), вибираючи найвигідніші місця, та крутою стежкою ледве дряпалися на гору; але верхівці, заглиблені у свої думки, прагнули якнайскоріше досягнути мети своєї подорожі. Вони орлиним летом знялися б на вершок Чорногори, щоби уже побачити дива природи, відчутти свободу життя, вдихнути вільного повітря.

Я оглянувся по горах. Тут прогалини загороджені довгим плотом з кілля, і тільки високі, очищені від кори смерекові тички стирчать і біліють здалеку. Тут то там над скелею хата, гонтами або драницями ховає коло себе під одним дахом хліви, комори й т. д. та всіх своїх жителів перед чорногорською бурею, наче дбайлива квочка крилами охороняє перед

яструбом курчата. Величезні скелі, наче руїни замків, висувають порослі мохом вежі. Безкраї ліси чорніють, і тільки гостре верховіття смерек грається з вітром. Тут звалив грім чи бурелом величезну ялину. Вона гниє, на її спорохнявілім пні виростають паростки, піднімають своє колюче гілля, наче молодь пнеться угору по смерті героя. Бистрі потоки шумлять по темних зворах, ударяючись об гострі скелі. Я поглянув позад себе: сонце, що вже котилося за гори, осявало долину; я побачив, як на долоні, всю дорогу. Далеко в мряці блищить Черемош, уже не чути його шуму, не видно запінених хвиль, лише ясна мінлива стрічка блищить на зеленім полі. Видно цілу Криворівню. Тут вона ширша, тут знову вужча, врешті ховається за гори. Чорніють хати, з'являється світло в деяких дворах. Мої думки спустились далі потоком на безмежні рівнини рідного краю: прощайте, багаті ниви! прощайте, запашні луги! прощайте, буйні степи!

Ліси порідшали, овид стає вільніший, виїжджаємо на полонину. Холодний вітер повіяв і зашелестів буйними та широколистими травами. Здалеку з верха опускається отара овець і крутиться строкатою плямкою на темно-зелених травах. Ягнята мекають, до них озивається голос дзвіночка, чути мелодію, яку пастушок вичаровує з сопілки. Її звук розходитьсь по всьому простору й відбивається об далекі ліси та зарослі мохом скелі. Це турма (отара) овець, що їх женуть до кошар на нічліг. Сонце зайшло за гори, вже лише східні верхи відбивають його проміння. Західні вершини виглядають, наче сині піраміди на золото-багряній землі, і здаються ще вищими, грізнішими, величнішими.

Стемніло на видноколі. Роса паде на скошені трави, гори вдягаються у темну блакить. Чорногора нахмурила своє величне, грізне чоло. Над нею здійнялась біла хмарка, вона все поширюється, або, як гуцул каже, «родить хмари». Густа мряка осіла на полонині, і вже добре смеркалось, коли гуцул завів нас до колиби біля кошари, на полонині Кострич, де нас спершу привітали собаки. Вибігли два молоді хлопці і завели нас до колиби, тобто до чотирьох кутів шатра, збитого з колод, дві протилежні стіни якого сягають здолу лише до половини висоти других двох стін, залишаючи вгорі отвір для входу й для світла. В середині горів вогонь, над ним висів мідний котел з водою, по боках на стіні стояли бочівочки на бриндзу, коновки та інший посуд, ложки, варехи. Все це дерев'яне, дуже гарної роботи, бо треба признати за гуцулами боднарський та різьбярський талант. За колибою, при загородці, є кошара. З неї хлопець, тріскаючи батогом, виганяв овець і кіз. Під малим пристрішком сиділи 8 легінів зі скіпцями й затримували цих овець та кіз одну за одною, доїли їх і випускали, а вони знову бігли ночувати під широкі ялиці.

Врешті до колиби зійшлися вівчарі зі скіпцями, повними молока. Прийшов і ватаг, рослий парубок. Довге волосся спадало на його рамена по чорній сорочці, випущеній на сині штани. Був оперезаний шкіряним поясом з мосяжними бляшками, за яким заткнений довгий ніж і пара пістолів. На плечах висіла торба, прикрашена рядочками мосяжних гудзиків.

Вітав нас дуже чемно, але з гідністю. Щось наказував вівчарям, яких називав легінями, тоді вийняв шматок бриндзи-«будзу», покрав на чистій дерев'яній тарілці, посолив і просив, щоб ми не погордили цим, бо в них більше нічого нема, і не мають чим ліпшим гостей прийняти. Потім повісили над вогнем більший котел з водою і варили кулешу (з кукурудзяної муки), з котрої теж найперше нам, як гостям, відділили частину з бриндзою, а самі їли немащину, лише посолену, бо саме тоді був піст... По вечері почали гріти молоко - як вони кажуть - «глегати». Ватаг зняв рушницю з кілка, вийшов за колибу й вистрелив для постраху диких кабанів, щоб не підкрадалися під кошари; постріл розкотився по горах і сполошив орлів, що спали на сусідніх ялицях. Другий пастух вийшов з трубою (трембітою) з ялинової кори, на півтора сажня довжиною, спер її об галузку молодої ялини й добував з неї сумовиті звуки, подібні до голосу журавлів. Звуки покотилися верховіттям густих ялин у яруги, за потічком до рідного села, мовби на добраніч смутній від туги любці. На другому боці під густою широкою ялиною, біля палаючого багаття інший пастух почав грати на сопілці, а до нього приєднався другий з кобзою; задзвеніла гірська музика й розлила свої звуки по всій долині; затихло все, тільки інколи тельняк дзвіночок на шії барана. Ми теж сіли біля багаття, почали розмовляти про різні речі, потім перейшли в голосну бесіду; я вийняв з бесага пляшечку горілки, почастивав нею своїх господарів. Ми говорили про розбійників, які нападають часом зі зброєю у руках на мирних пастухів, відбирають у них бриндзу, котли, муку, сіль і навіть баранів. Це переважно втікачі з війська (дезертири), безпритульні, які ідуть на життя або смерть, тому вони не зустрічають опору, але говорять про цих заводяк з погордою. Зовсім інакше, як я помітив, розповідають про давніх легендарних опришків, про Довбуша, Марусяка. Про них говорять з якимось подивом і пошаною, як словаки про свого героя Яношика. Я дізнався тут, що в цій околиці по обох боках Карпат найближче розташовані села мають свої, визначені полонини, на які вирушають весною, всередині квітня. Перед цим роблять вдома пробу, так зв. «мішене» і вибирають ватага і пастухів. Потім виганяють овець на полонини аж до першої Матері Божої (15 серпня за старим стилем). Ватаг має над вівчарами владу рідного батька, усі мусять його слухати й шанувати. Він може їх карати, коли провиняться, одно слово, тут можна знайти залишки первісного патріархального життя, яке ніде так не могло зберегтися, як між пастухами у вільних горах.

Місяць піднявся високо й освітлював усе навколо. О, який чарівний вид! Срібний блиск розсіявся по зрошених травах і блищав у тисячах перлин, що звисають на широкім листі. Всі світло-голубі вершки гір пнуться своїми чолами до чистої нічної блакиті, лише Чорногора все хмуриться, родить і родить хмари. Над зарослим лісом, шпилями гір щось, осяяне легкою мрякою, грає і танцює. Це мавки ведуть свої обрядові, чарівні танці; по ялиновім лісі йде якийсь шум, таємний, глухий і далекий. Мовби у час, коли всі земні створіння тихо спочивають, своє панування починають підземні істоти. У глибокій безодні яруги щось безнастанно клекоче й гуде, а чорна тінь густих ялин ще посилює цю таємничість.

О, яка тут багата тема для фантазії; скільки картин для поета! Не дивниця, що гуцул прикрасив свою віру багатьма оповіданнями про духи, надприродні створіння, витворив власну міфологію!

Я повернувся до колиби й ліг побіч моїх товаришів, які вже спали, з наміром, що завтра раненько встану, щоб побачити схід сонця; але заснув так твердо й смачно, що сонце піднялося високо, а вівчарі виганяли вже отару на пашу. Ми зібралися, попрощалися з гостинними горянами, посідали на своїх коників і рушили в далеку дорогу. Які бідні ці люди, а нізащо не хотіли взяти від нас грошей (кілька пачок тютюну взяли з вдячністю). Одна з головних рис у характері тутешнього українця - те, що він вважає ганьбою взяти плату від подорожнього, якого прийняв, як гостя. На ніч прийме кожний господар, почастиє усім, що найліпшого має вдома («чим хата багата, тим рада»), але плати не візьме навіть найбідніший. Але й хліба ніхто в селі не продасть: «чи я крамар, щоби продавав?» - скаже вам. Однак тому, хто ступить до його хати і скаже звідки, куди, в якій справі мандрує, тоді йому дасть і хліба, і масла, і страви, і всього, що має.

Рушаємо з місця. Ранок холодний, але погідний, мряка поволі ховається у тіні ярів і долин, верхи гір прояснили й навіть Чорногора виглянула з мряки і показала своє скалисте тім'я, забарвлене в заламах білим снігом. Ми їхали полонинами все вище й вище, вже увійшли в смугу жерепу, що стелить по землі свої повзучі хиткі гілки. Вони найжачували гострі колючки між скелями та зеленіли біля білого снігу, що лежав у ярах і зворах; вузька стежка між ними вивела нас аж до верхів'я Чорногори. Тут лишили ми гуцула з кіньми, й, покріпившись, почали дряпатись на гору. Треба було довго повзти по скелях, укритих мохом і травою; часто мусили перепочивати. Нарешті досягли самого верха.

Я вийшов на скелю, з якої било чисте джерело й збиралось у мале озерце. Мене обвіяв холодний пронизливий вітер, груди дихають вільним повітрям, серце б'ється прискорено, забуваєш суєту буденності... Я побачив себе в країні величезних гір; куди не глянеш - на схід чи на захід, на північ чи на південь - усюди сині вершини, одна з-перед другої рветься вгору. Тисячі й тисячі вершин поставлені в ряд, одні за одними, наче ціле військо гір. Це військо стоїть на сторожі, не пускаючи сюди завойовників; вільна, незаймана, не заплямлена кров'ю ворога земля, що не бачила диких орд, навала яких, сунучи підгір'ям, заливала й руйнувала Європу. Тут не ступала нога жорстокого татаро-монгола, не мав сюди доступу гордий і буйний руйнівник цивілізації. З гордістю дивиться тутешній житель на весь простір під ногами; він перший пізнав цю землю, він назвав кожну вершину, кожну скелю, він назвав яри, урвища, долини й потоки... Тому тутешній мешканець, хоча він бідний і часом не має найнеобхіднішого, живе скромно, у патріархальнім устрою, але живе вільно, награв собі на сопілці, з чередами корів і отарами овець. Він має більше гордості, ніж ті, що живуть у домах на далеких рівнинах; привітніший, гостинніший і щасливіший - тому, що вільний. Але що ж це я бачу? Там поміж узбіччям десь далеко синіє у густій мряці нескінченна стрічка, поширюється і нарешті зливається з

видноколом, начеб води Дунаю зливалися з морем. Це єдиний між горами проліт на північ - окрилений мій дух летить поміж ці безмірні простори...

Вже полудень, але сонце пригріває, ніби навесні, сніг поволі тане й стікає під сухим мохом, яким найбільше вкрита вся Чорногора. Небо над нами чисте, без звуку, не чути ні співу птахів, ні дзижчання мухи, тільки вгорі ширяють розлогими крилами три орли і дивляться вниз, неначе дивуються, що то за відважні люди видряпались на цю гору? Нарешті, на прощання з Чорногорою, ми одночасно на всі чотири сторони світу гукнули гучне «ура» всім славним мужам Славії, називаючи кожного зокрема, а далекі скелі стоголосою луною відбили наші голоси, а буйні чорногорські вітри рознесли славу слов'янським корифеям з найвищої вершини українських гір по цілім слов'янським світі!

Зійшовши з Чорногорського шпилю до коней, я мусив розлучитися з товаришами, і вернувся сам вузьким проходом через полонину на південь до угорського краю. Кілька разів оглянувся і попрощався ще раз здалеку, доки Чорногора не сховала і моїх друзів, і галицькі полонини, і весь вид на улюблену батьківщину! З якоюсь тугою опускався я зі стрімких гір лісом крутою стежиною, втоптаню копитами коней, худоби. Ці ж гори, скелі, ліси, що по тім боці, ця ж природа, де-не-де кошари, а далі - отари, обороги на сіно або на овес, що їх кладуть високо, щоб ведмеді не пошматували і не згноїли. Поволі, поволі зійшов я до великого джерела під височезною скелею, звідки випливає вода бурхливим струменем, утворюючи потік, одне з тисячних джерел Тиси. Сів я й підкріпився при джерелі Тиси; далі вела мене кам'яниста дорога над потоком під високий стрімкий берег, зарослий буйними кущами малини. Нарешті вийшов я на ширші води Говерли (Говірле, Говірлице). Зі сходу злилася з нею Тішора і утворила бурхливу ріку, колись сплаву, як на це вказували порозкидувані на березі розбиті ялиці. По дорозі зустрічав я гуцулів і гуцулок, що вертали пішки з Сегета з ярмарку, який галицькі гуцули дуже радо відвідують. Дійшов я так аж до першого села на угорській землі. Зайшов тут найперше на «тридцеток» (митний уряд), щоб мені підписали перепустку. Урядовець прийняв мене дуже привітно, запросив до себе на ніч, і я став у нього гостем. Тут я мав нагоду ближче познайомитися з гуцулами, що великими групами верталися із Сегета. Вигляд цієї юрби, що наближалася здалеку, був дуже мальовничий, червоні, білі сарда-ки, червоні й сині шаровари верхівців чудово гармоніювали між собою. Здавалося, наче я бачив запорожців зі Старої Січі, з тією різницею, що цей похід був спокійний, безоружний. Увійшли до митного уряду і, поклонившись, розповідали, що хто продав і що має оплатити з куплених речей. Урядник сказав, щоб показали все, що везуть або несуть, бо прикордонна сторожа буде перевіряти. На це старий гуцул з повагою відповів: «Єще, пане, від гуцула ніхто брехні не чув і не буде!» Кому б не сподобалися ці шляхетні, з народною гідністю мовлені слова? Чи це не чудова характеристика народу?! Справді, ці слова мовби вийняті з уст, відбиті з серця і гідні справжнього слов'янина! Більша частина куплених речей, як от червоні ремінні пояси, круглі низькі капелюхи, не підлягали

митові, бо кожний ніс це на собі, але залізні речі - коси, гаки, мотики, цвяхи й т. д.- треба було зважити, оплатити. А, крім того, звертають увагу на ціну товару: урядник запитував кожного, що та чи інша річ коштує, і ручаюся, що кожний сказав чисту правду. З немалим здивуванням почув я, як урядник, щоб скоріше позбутися і легше все порахувати, написав одному гуцулові меншу круглу суму і сказав йому, щоб прикордонній сторожі назвав суму, написану на папері. Гуцул ніяк не хотів на це погодитись, кажучи: «Як я, пане, можу казати, коли мене тільки стоєт?» - і ледве дав переконати себе, що на тім зовсім нікому не залежить, що інакше треба було б рахувати четвертини й шості частини крейцера і т. д. Отже, народ тут навіть хитрувати не вміє! Справді, тільки безмірні гори могли виховати й зберегти таку чесність! Довідався я від урядника, галичанина за походженням, який уже 20 років служить в Угорщині, що на цей ярмарок перейшло через його уряд 150 коней з бриндзою із сіл Жаб'є і Криворівні; на кожному коні по дві бербениці або 4 посудини. Такий ладунок називається «терх». Оповідав він мені також, що йдуть гуцули дуже часто на ярмарок без грошей, він не вимагає від них плати, а дає тільки квиток і може безперечно покластися на їх чесність, на те, що, продавши свій товар, вони все заплатять.

Цього ж вечора прийшли дві вродливі дочки мого господаря і молодий лісничий (угорський німець з вусиками). В цім родиннім колі провів я вечір. Сьогодні вранці виїду далі. Закінчую свій предовгий лист й, довіряючи чесності гуцула, що переходить на галицький бік, передам йому листа, щоб кинув у Косові на пошту. Коли одержиш його, то це буде доказом усього, що пишу тобі про наших гуцулів.

Лист 5. Повені в Карпатах; Рахів; вид на угорські низини; плавання по Тисі; Сегет; угорське громадянство; студентське життя; сегетський літератор

Із Сегета 4 серпня 1839 р.

Любий друже!

Пустився я з Лугів позавчора доволі широким шляхом над шумливою Тисою у дальшу дорогу. Це прикордонне село лежить по обох берегах ріки, хата від хати досить далеко, а все це в такій глибокій ущелині між стрімкими горами, що взимку сюди не заглядає сонце, лише його відблиск з гірських вершин. Повені навесні і влітку бувають такі грізні, що Тиса виступає зі своїх низьких берегів на кілька сажнів, і все несе з собою. Так, у минулому році повінь знищила кам'яний будинок лісничого, дах зовсім зірвала, стіни перекинула й нанесла між них величезні криги льоду, а сусідня дерев'яна сільська хата цю навалу витримала. Колоди, галуззя і сіно так загорнули хату, що її зовсім не пошкоджено, а коли води зійшли, знайшли в хаті на печі хвору вдову, яка не могла рушитися з місця і врятувалася лише чудом... Старі

люди оповідають, що за давніх часів не було таких повеней. Я питав, чому так сталося. І один дідок пояснював це тим, що ліси тепер значно поріділи, і коли на полянах сонце розігріє сніг - він швидко тане. Це обгрунтоване й таке точне спостереження простого селянина дуже здивувало мене. Але люди, що стільки віків живуть на одному місці, так близько з природою, уміють приглядатись до неї, досліджувати й пізнавати її. Тому їх досвід буває не раз певнішим і правдивішим, ніж твердження деяких теоретиків. Мандрівні вчені виробили звичку докладно розпитувати населення про місцевість, а не легковажити думкою невченого простолюддя...

Проїжджаючи через село Богдан (Богдани), вступив я до малої дерев'яної церковці; людей було досить повно, посеред церкви мужчини, а ближче до виходу (у т. зв. бабинці) - жінки, але їх здавалось більше. Прийшов я саме на проповідь. Старенький священник відійшов від вітваря, став у служебнім одязі в «царських вратах» і слабим голосом почав промову до православних християн.

Його проповідь була дуже проста, звичайна, мова чисто народна, місцева, але видно було, що говорить він від щирого серця і, без сумніву, до серцець, бо часто відзивалися зітхання простого, але щирого народу: «Ах Господоньку-Боженьку, помилуй нас, грішних!» Я сам відчув це хвилювання людей, бо тут я пізнав, як треба до людей говорити, як набагато більше користі може принести кілька щирих сердечних слів, ніж ті високопарні проповіді, які так часто можна чути від руських священників у Галичині. Не раз така проповідь, прикрашена ученими приповідками і шкільною вченістю, настільки суха, бездушна, нежиттєва і незрозуміла, що народ її не сприймає. А ще в додатку при незнанні місцевої говірки - вона напів або й чисто польська, тому український народ її не розуміє, і вона не досягає своєї мети! Я був дуже зворушений цією простою, але щирою мовою, коли старець, скінчивши свою науку, ще раз звернувся до слухачів і почав їм описувати міста Содом і Гоморру, про які згадував у своїй проповіді. Між іншим розказував, що це були такі великі міста, що чоловік не міг їх об'їхати на найліпшій коні навіть за сто днів. Шкода, подумав я собі, що при так добрім серці рівно ж і розум не є освічений, бо ж цей простачок немає найменших знань.

Переїжджаючи через село, я зустрів 5-6-річну дитину, і вона похилила біляву голівку й зашебетала: «Дай, Боже, добрий день!» Цього я не сподівався. Мене ця дитина так схвилювала, що я не міг стриматись і запитав: «Як називаєшся?» - «Івась»... Погладив я його і не міг нарадуватись з нього, бо хто би сподівався, що в таких диких горах, у такій самотності, далеко від міста, від освічених людей, у селі без школи можна зустріти стільки чемності та ще й у дитини? Хто сповнює ці молоді серця такою лагідністю і чемністю? Зробили це не школа. Це не наслідування «вищих» кіл, які у ставленні до простого народу здебільшого нелюдяні. Освіта не продерлась ще до цих гір через степи, заселені суворими чужинцями. Це збережені в горах залишки старого слов'янства, риси якого виявляються тут у звичаях і побуті. Ласкава мати викладає уже дитині віддавна утверджені

віками стародавні звичаї і обряди, що колись становили віру предків, основою якої була повага до старших, зберігання родинних чеснот, людяність.

Ніжна слов'янська пісня робить лагіднішим буйного, загартованого в боротьбі з ведмедем юнака, і цей вплив триває у душі аж до старості...

В'їжджаємо в Рахове (Рахів, Раго) - велике, у долині ширше, доволі густо заселене село. Має тартак і багато інших будинків, а також квасну воду (боркут), але мало вживану, бо не така сильна, як за милою у північному напрямку у селі Кваси, що на дорозі до Ясенева коло галицького кордону...

Щоб далеко не об'їжджати гостинцем, що простягнувся уздовж берегів Тиси, я вибрав коротшу дорогу через круту гору. Знову дряпання угору, знову камінні стежки, ліси, подібні почуття і враження. Коли вибралися на гори, узяла мене охота ще раз піднятися на найвищий шпиль гори, з якої я сподівався побачити гарний краєвид. О, який чудовий краєвид! Ні гори, ні ліси не заслоняють вільного Погляду. Безмежні рівнини скочуються до Тиси й далеко поза Тису на південь до інших слов'янських братів. Вітай, урожайна країно, батьківщино Добровського, Шафарика, Коллара! Вітайте, наддунайські брати!

Поволі спускався я вниз потоком до Бичкова. Уздовж Тиси минув українські села Красне, Плесо, Вільхову, Барлабаш, Трибушани й Луги. Бичків - село розлоге, гори довкола плоскі, долини ширші, тут уже сіють жито, гречку й кукурудзу. Хати покриті соломою. Гідна уваги річ: як тільки змінюється географічне положення, змінюються і звичаї, одяг та мова. Селянин тут широкоплечий, ходить у короткій сорочці (яка особливо впадає у вічі), широких штанях, часто в чоботях, а не постолах, на плечах носить вовняну чугу, а голова покрита капелюхом з величезними, піднятими вгору крисами. В Бичкові, точніше в Лугах перед Бичковом, починається населення угро-руське; гірські краї у верхній течії Чорної та Білої Тиси населяють ще галицькі українці або гуцули. В Бичкові сходиться кілька доріг, є великі поклади кам'яної солі, яку добувають у багатьох солярнях... Звідси її розвозять або мажею, українським чумацьким возом, запряженим волами, або Тисою. На Тисі, яка тут доволі широка, бо злилися з нею Шчавуль, Квасни, Кусва чи Тисва, було вже багато плотів: одні з сіллю, прикритою рогожею, інші з гонтою, дошками й т. д. Та глянь, згори пливуть нові плоти, дим іде з палаючого багаття, де гуцули запарюють свої люльки⁵. Гуцули в червоних куртках (казайках) грають і співають. Попереду пливе пліт, на нім старий сивий гуцул, а з ним жвавий легінь. Хлопець співає коломийки й кермує веслом (кермою). Згинає коліна й, присідаючи навпочіпки, починає витанцьовувати. Аж ось старий гуцул, що дивився байдуже на свого веселого сина, чи, може, внука, ніби сам молодіє, і теж підскакує і на переміну з хлопцем виспіває коломийки. Вони вже перепливли, а ще здалеку за ними видно, як то молодий, то старий підскакують. Дивний це, напевно, первісний вияв життя нашого народу.

Я зауважив, що місцеві люди готувалися відпливати, і я приєднався до їх веселого гурту. «Куди пливете?» - «Аж до Вуйлаку».- «Я доїду до Шигота з вами? Добре?» І я ступив на пліт. Змахнули кермами, і ми вже посеред Тиси! О, як любо пливати бурхливою рікою! Холодний, приємний вітерець повіває, людина сама стає кращою, підноситься й розгортає крила, наче птах, що хоче летіти, але її обтяжує тіло і в'яже з землею. Зате тим вільніше здійснюється душа, вище від птиць, від усякого створіння! Який величний вид на долину, звідки шумлива Тиса добувається на широку рівнину! Гори здаються вежами, верхи й узбіччя спинаються один на одного в грізній поставі, вкриті сірою мрякою, наче таємничою заслоною. Нижче, на лісовому узбіччі, відбиваються зелені поляни, наче лисина на старечій голові, далі знову зағони вівса, що його працьовита рука розкинула в неродючу землю, а сонце, що клониться уже на захід, косо кидає на них мачушин промінь. Там здалеку чути дзвіночок череди, що пасеться на надбережних лугах, і пісні пастухів. Береги, замаєні зеленим вівсом і високим бадиллям кукурудзи, зникають, наче уві сні, перед зачарованими очима. Все минає, змінюються і віддаляються околиці, найрізноманітніші овиди. Тільки ця безперервна музика в супроводі гуку бистої ріки, удари об пліт моїх бокорашів розбурханих хвиль постійно звучать у вухах, зачаровують.

Але тут бачу вже здалека Сегетські вежі, які золотить призахідне сонце. Ми припливли під місто, причалили до берега й уже у присмерку попрощалися з моїми товаришами по подорожі. Я ввійшов у місто. Було вже кілька днів по ярмарку, і в місті мало людей. Вулиці довгі, на передмісті дерев'яні будиночки зведені так, що вікна виходять на вулицю, а двері на подвір'я. Майданчик чи то продовження вулиці охоплює монастир, костьол і ще якийсь будинок, що виглядає острівцем серед ріки. На вулиці є крамниці з салом, що звисає цілими пластами, далі з ременями, купецьким товаром. Є тут, аптеки, шинки, кав'ярні й т. д. Місто мало вигляд безлюдного, був час канікул, і молодь роз'їхалася до батьківських домівок чи розійшлася шукати інших шкіл в Угорщині. Населення містечка строкате - угорці, румуни, українці, євреї... Немає, здається, землі, де б зібралось так багато поліглотів, як в Угорщині: тут часто зустрінеш людей, з якими можна порозумітися по-угорськи, по-німецьки, по-румунськи, по-словацьки, а то також по-українськи, по-сербськи, як тут кажуть, «по-рацку». Спричинилося до цього змішане населення, а також шкільна граматики. Один примірник цієї граматики був у мене в руках. Це наче копія або розмножене в Європі видання славного колись Альвара, де при всіх деклінаціях і кон'югаціях є переклад різних зразків на слов'янську, угорську, хорватську, іллірську і, здається, румунську мови. Молодь, що трохи знає по-латині, починає вивчати з цієї граматики деклінації, кон'югації і різні правила. Палиця у руках священика - з ордену піярів, або світського професора з гусарським обличчям, «допомагає» пояснювати, викладати, навіть підносить дух... За кілька літ - о диво! хлопець, забувши рідну мову, так кидає навколо латиною, наче яке молоде римлянча встало з гробу. Це сталося завдяки Альваровіб.

Певно, в Європі, в ордені, до якого належав граматик, кілька століть молодь вивчала мову за його граматикою, різок і буків у школах не шкодували, і який був чудовий наслідок! Вся Європа говорила, сварилася, писала по-латинськи, як це ще досі роблять в Угорщині. Але люди старшого віку скаржаться, що латина тепер занепадає і молодь не вміє уже так вільно говорити, як раніше; знавці цієї справи пророкують, що з відродження мови й літератури словаків, хорватів і сербів з'явиться друга вавілонська вежа - плутанина мов. Борони Боже!

Тепер пройдемося містом, може, і в час канікул усе-таки щось побачимо. Велика, темна стародавня будівля побіч великого костюлу! Що це? Академія! О Боже! Що це за нагальна громовиця пройшла? Нема жодної шиби у вікнах! Напевне, падав град, але страшніший, ніж звичайно. Відомо, що у Угорщині студенти після іспитів, одержавши свідоцтва (testimonium), гуляють безкарно по місту - й ніхто не сміє їх спиняти; попи-професори ховаються у келіях, замикають віконниці, а зі страху, щоб їх не спіткала яка неприємність, не показуються на вулиці. Тоді бідна школа мусить витерпіти помсту від невдячної молоді, як мати від своїх невдячних синів. Вікна стають їх жертвою за цілорічні (бучки) дубини й карцери. Тим часом протягом року школярі та студенти накоюють немало витівок, і прикладом для них є філософи та юристи. Останні особливо вміють використати свої права. Тож не минає й тижня, щоб не було чути про бійки й колотнечі між студентами та солдатами, міщанами й ремісниками, яких називають «квакрами». Виникають скарги, нарікання, карцери, потім помсти й нові бійки.

Прошу тебе, чи може молодь угорська, вважаючи школу тільки місцем неволі, без охоти й любові до науки, при таких безнастанних бійках і сваволі знайти час для справжнього навчання? Чи може засвоїти все за той час, коли наближаються нещасні, стільки разів прокляті іспити? Спитай кого хочеш, молодих чи старих, але з тих, хто зараховує себе до освічених, тобто хто знає латину - і почуєш тисячі анекдотів, пригод або вигаданих, або таких, що сам наочно бачив чи власною хитрістю інших спонукав виконувати їх. Зверни увагу на «студента», з якою гордістю він все це оповідає, як при цьому тримається, як підкручує вуса. Послухай його, він тобі докладно розповість, як не раз такий «герой» заїде до шинку, кого там застане, того образить словом або вдарить п'ястком і одразу зчиняє бійку. На його свист збіжиться ціла згряя філософів або юристів з «фокошами», «бункошами» й іншими палицями; переляканий ворог мусить капітулювати, починає відпрошуватись; на перемир'я п'ється вино тих, що капітулювали, зав'яжеться на хвилину навіть приязнь між ними, недавні вороги цілуються взаємно, і чути тільки захоплені вигуки. Іншим разом знову герой-юрист з підкрученими високо вусами, з півнячим пір'ям за кашкетом, брязкаючи острогами, ввійде до шинку, де повно ремісників. Іде сміливо вперед, між танцюючих, нахмурить чоло, підніме палицю вгору та диктаторським голосом крикне: «Хто не «deak» (такий, що знає латину),- за двері!» Відразу припиняється найвеселіша забава, замовкає музика, танцюючі пари відсуваються, а диктатор з суворим виразом обличчя звертається до

музикантів: «Цигане, кому граєш?».- «Панам юристам» - відповідають цигани, скидають шапки з низьким поклоном, бо добре знають, чим то пахне. Тоді до грізного гостя підходять ремісники, просять випити вина, він лагідніє і часто далі бавиться у гурті.

Деколи, переважно в будний день, коли нема де погуляти, йде один або вдвох на вербунок. У тому місці, де спів і музика ні на хвилину не вмовкає, починає з новобранцями танцювати, пити, дає себе частувати, припинає шаблю й гусарську торбу, вбирає на голову чаку, навіщує зброю і гуляє досхочу. Тим часом товариш, що стоїть на варті, біжить кликати студентів. Негайно прибігає гурт філософів і юристів на вербунок - визволяти свого товариша. У школі теж не обходиться без бійки... Що ж має той, хто закінчив таку школу? Трохи латини, якою вмів говорити (але більше нічого, тільки говорити), та спогад про те, що нагулявся, набешкетував, накурився і напиячився. По закінченню навчання той, хто не має власного ґрунту або захисту в родині, стає на якусь службу до графа й т. д.

Ці мої зауваження стосуються не лише Сегета, а й більшості монастирських гімназій, єпископських ліцеїв і т. п. Про це чув я від людей, які часто самі брали участь у таких бешкетах, а сьогодні є адвокатами, лісничими, нотарями (державними урядовцями) й т. д.; вони бували в світі, відвідували багато наукових закладів в Угорщині. Буває, що молодь, хоча їх батьки вже здавна навчилися сіяти, орати, закладати винниці, одне слово, покинули мандрівний спосіб життя, все-таки пам'ятають давні звичаї своїх предків, люблять волочитися з гімназії до гімназії, з ліцею до ліцею...

Довідався я, що тут живе один священик, літератор. З великою цікавістю ішов до нього... У кімнаті бруд, порядку нема, повно книжок, порозкидуваного паперу. Ми почали говорити про різне, потім, приступаючи до справ, що найбільше мене цікавлять,- питаю, чи нема тут якої пам'ятки про те, коли українці прибули до цього краю? Він розповів мені відому байку Аноніма про Альмуса. Тим часом селяни всюди говорили, що всі села біля джерел Тиси на південно-східному узбіччі гір заселені вихідцями з Галичини (чи, як тут кажуть, з Русі). Питав я ще, чи нема якої пам'ятки про те, що в XIV столітті звідси вийшли волохи (молдавани) й заселили нинішні Мультани. Він здивувався, звідки в мене такі відомості. Потім сказав, що, мабуть, у ратуші є якась латинська хроніка, в якій описано напад татаро-монголів на Угорщину в 1233 році. Додав ще до того, що тут був замок Сегет, який захищав славний герой Зрінї від турків і татар. Мало обізнаний з історією Угорщини, я не смів поправляти вченого, що Зрінї прославив своєю героїською смертю зовсім інший Сегет, який лежить по другому боці угорського королівства, недалеко ріки Драви. Я тільки просив поінформувати мене, на котрім місці стояв цей замок і чи нема яких його руїн? Вчений відповів мені, що замок стояв, мабуть, або на південній, або на західній стороні, і що, можливо, лишилися якісь руїни. Потім ще сказав, що ця країна належала колись Семигороду (Молдавії), і лише в першій половині минулого століття її було приєднано до Угорщини. Про це треба шукати документів у Семигороді. Подякував я вченому за його пояснення і пішов до міського

будинку, щоб дізнатися про хроніку, котру він згадав, хоча й не покладав великої надії на слова свого «благовісника». Але, на жаль, я не застав дома пана Шпака (чи як він тут зветься). Тому мусив залишити це до іншої нагоди або переключити цей обов'язок на кого іншого - а сам подався тепер на південь, просто до Семигородської землі.

Лист 6. Шлях у Волоський край; Волохи; словацькі мандрівні торгівці; Шугатак; солярні; капнік у Семигороді; відвідини Срібних долин; повернення до Сегета

Із Сегета 6 серпня 1839 р.

Любий друже!

Моя прогулянка до Семигородської землі була дуже коротка, бо на південь від Сегета розташовані самі румунські села - Броди, Дулешці, де ріки Іза й Мара пливають із Семигороду до Тиси. Села не дуже відрізняються від українських, стріхи покриті прогнилою соломою, тільки те оригінально, що перед дверима є маленький ганочок, трохи менший, ніж у галицьких містечках. По дорозі зустрінеш румуна, що везе сіно на великім возі, запряженім двома парами волів. Подивись, як поволі він ступає поряд сивих рогачів. Це чоловік сильний, широкоплечий, у широких штанях до колін, у туфлях або чоботах, короткій сорочці, що ледве прикриває груди, з широкими рукавами. Обличчя продовгувате, очі здебільшого чорні, блищать під темними віями, волосся довге, прикрите чорним капелюхом з величезними крисами, на ньому над лівим вухом квітка. В одязі жінок переважає чорний колір; спідниці, запаски, кабати й хустки чорної або темно-синьої барви. Чорнобриві дівчата з блискучими коралями на шії прикрашують волосся мосяжними бляшками, що їм дуже личить. При смаглявій блідості обличчя вирізняються чорні брови й темні очі. З великим здивуванням спостерігав я різницю типів одного народу. Румун на Буковині переважно білявий, тут - лише чорний. Хоч побачив я багато спільного в їх рисах обличчя, у характері та народних піснях, що, як і в буковинських румунів, надзвичайно зворушливі, сумовиті, може, навіть більше, ніж українські. За Дулешцями знову починаються гори, і чим ближче до семигородського кордону, тим стають вищими. Спинаячись на високу гору, догнав я двох словаків з конем, що, обвішаний двома величезними мішками товарів, теж дряпався вгору. Були вони родом із Тренчанського округу. Тамтешні мешканці, як відомо, мандрують по всій Угорщині й Галичині, ідуть навіть за кордон з кошиком, повним різного товару. Ці словацькі купці, наче перелітні птахи, з юних літ навчені торгівлі. Вони знають усі міста, містечка і навіть села всієї Угорської землі, уміють на пальцях порахувати, де і коли відбувається який ярмарок, розмовляють усіма мовами, які вживаються в Угорщині. Хто хоче ближче пізнати купця-словака, хай послухає, як вихваляє він свій товар, як примовляє, як удає, що гнівається, як

присягається, що сам тратить на цьому стільки, що «аж волосся дубом стає», як каже русин. Нарешті, продавши щось, просить чарочку горілки і додає: «Як прийдете до Угорщини, то вас вином почастую», - після цього випрошує шматок хліба або сала, а прощаючись, додає з усмішкою сам до себе: дай мені, Боже, весь товар так продати, як я цей продав! Народ, що торгує, має прибуток тільки тоді, коли дорожче продасть те, що йому дає на продаж великий купець... Тому на хвилинку замаскується для свого зиску, для бідного прожитку, але довго не може витримати і перед самим відходом прямо признається, що ошукав покупця. При цьому треба відзначити, що це люди веселі. Саме на цьому шляху бачив я, як два згадані словаки віталися з кожним зустрічним і вступали з ним у розмову. Йде румун чи румунка, а вони відразу «добрий вечір», та ще й зажартують або скажуть якусь приказку, що їй мають завжди наготові: везе українець волами сіль - йому скажуть щось по-українськи, їде жид на коні - і цього не обминуть...

Нарешті дійшов я до Шугатаку, чудового села, що має 2000 гарно' збудованих, вкритих гонтою будинків. Усі мешканці живуть з солярень; це переважно румуни, потім переселенці - словаки, українці і німці. Спустився я до одної з тутешніх чотирьох ям (чи то вікон, чи пекла, як їх називають словаки). Поклади кам'яної солі залягають тут неглибоко: у найстаршій ямі - св. Іллі та Єлизавети, відкритій в 1777 р., уже на глибині 9 сажнів можна зустріти перший шар солі. У другій ямі - св. Гаврила, відкритій у 1821 р., верхній пласт солі сягає 18 сажнів, а в останніх двох, св. Михайла з 1804 і св. Войтеха з 1799 р., - на глибині 14 сажнів. Щоб добутися до чистої «крупнистої» або «збитої» солі, треба копати до 50 сажнів. Нема сумніву, що ці пласти солі тягнуться безперервним ланцюгом погід високі Карпати аж до самої польської Велички: так щедро обдарувала природа слов'янські гори одним з найпотрібніших мінералів.

З Шугатаку подався я до гірського міста Капніка, розташованого в глибокій вузькій щілині між великими горами. Половина цього міста належить Семигороду. Без труднощів дістав дозвіл оглянути копальню срібла і пробув там 4 години. Лазив по темних льохах вузькими хідниками, дряпався по драбинах угору і вниз по всіх кінцях цієї срібної бані, на мильо шириною, а наді мною звисав тягар 70-сажневої земної кори. Приглушений тріск руди, що скочувалася вниз, і далекі оглушливі постріли висаджуваних динамітом брил безперервно гули по страшних скелях. Зблизька чути врізування свердел або гуркіт мотора. Людина після величезних зусиль витягне на світ візок з рудою, яку мусить ще товкти, чистити, щоб з цього груддя землі вийшов шляхетний (як його так можна назвати) і дорогий метал. Так, справді дорогий, бо для пишноти й розкошів витрачається стільки людської праці.

Повернувшись з прогулянки до семигородського кордону, повертаю знов до Сегету, думаю звідси піти на захід у країну наших земляків, де сподіваюся знайти більше речей, що стосуються нас. Про це не забуду подати Тобі докладну вістку.

Лист 7. Мадярський візник; дорога через Тячів до Хусту; ярмарок; руїни замку над Хустом; подорож у товаристві селян до Поляни; дорога через Карпатську верховину; верховинці і їх торгівля; Мукачеве; Мукачівський замок

З Мукачевого 11 серпня 1839 р.

Любий друже!

Найняв я собі в Сегеті фіру до Тячева. Це мадярська бричка, яку не так часто побачиш; хочу її описати. Така бричка дуже подібна до так званих штаєрок: широка, плетена, добре окута, але тому, що верхні частини на «ребрах» по обох боках надто високі, - вона дуже невігідна. Найважливішим і найоригінальнішим є дашок з рогожі, інколи зі шкіри. Дашок прикріплений на чотирьох стовпах до осей прикриває цілу бричку і оберігає подорожніх від сонця та дощу. Бричка ця нагадує калмицькі та башкирські юрти чи кибитки, на яких кочові народи пересуваються з місця на місце разом з родинами. Нема сумніву, що й мадяри на подібних юртах прикочували до угорської землі. Ці юрти були перероблені на європейський лад, але зберегли деякі давні риси. Мій візник був «taguag ember», не дуже біліший від цигана, з підкрученими вусами, маленькими, вузькими очима під широкою, піднятою угору, крисою круглого капелюха «калопа». На потилицю й на плечі, прикриті чорною камізелькою, спливало чорне, розчімхане й так намащене волосся, що аж капало. Широкі штани, майже до колін, такі брудні, наче їх хто витягнув з комина, і коротка не дуже-то біліша сорочка з широкими рукавами - ось увесь його одяг. Але до цього мушу додати чоботи з підківками, а на однім з них зламану острогу. Говорив він тільки по-угорськи, по-українськи розумів ледве кілька слів, а я, як ти знаєш, по-угорськи небагато знаю, тому нам важко було порозумітися. І все ж я дізнався від нього, що їде з Коштіля до Тячева за якимсь паном. Не зміг я викликати в нього добрий настрій, хоча під час подорожі майже при кожній корчмі питав: «Jaska baа, що будеш пити горілку чи вино?». Він, напившись, завжди був якийсь похмурий...

Віїхавши з Сегета, минули міст... Мита не платили, бо вже перед тим мій візник навчив мене, що мита не платиться, коли їде пан, граф або студент. Згодом я дізнався, що в конституційнім угорським королівстві шляхта (Nemes emberek) звільнена від податків і данин, отже, й від мита: увесь тягар несе на собі трудовий народ. По дорозі, що вела рівними полями вздовж лівого берега Тиси, стрічали ми валку українців з сіллю та зерном. Коли їм треба було напоїти коней чи волів, спинялися у чистім полі коло гостинця. Я бачив, як недалеко від возів горить вогонь, а довкола нього відпочиває група селян. Цей приставляє горщик з їжею, той витягає димку з вугілля, інші п'ють з мисочки квасне молоко чи їдять сметану з кукурудзяним хлібом. Воли, звільнені від ярма, пасуться далеко в степу. Коло Тячева довгим дерев'яним мостом переїхали знову на правий берег Тиси. Містечко

Тячів лежить на рівнині на правому березі Тиси, а його мешканці переважно українці. Серед них трапляється шляхта, що свої привілеї або легітимації виводить ще з XIV століття. У 1329 р. угорський король Карло надав привілеї марамороським містам Тячеву, Хусту, Вишкову й Довгополі, а пізніше король угорський і польський Людовик надав такі права ще й Сегету. Є трохи дрібної української шляхти і в селі Драгова (Нямеші, як його називають від мадярського слова *pemes*). Є вони й по інших селах, побіч джерел ріки Уж чи Вагу. Але українця, власника маєтку, нема ніде, так як і словака. Все, на жаль, змадяризувалось. Звідси через Буштин заїхав я, нарешті, до міста Хусту (чи Фусту, як вимовляють прості люди). Чим ближче до міста, тим більше возів заїжджається на завтрашній ярмарок (8 серпня). На болотистих вулицях міста було важко розминутися. Звідти їде мадярська фіра, запряжена чотирма кіньми, наповнена зерном і кукурудзою: мадяр тріскає батогом, аж вуха заступає, тут знову поволі сунеться чумацький віз, запряжений волами, там напроти їде чоловік з високо накладеними на спину ситами, решетами й т. д. Там пливе група словаків у вузьких штанах і казайках.

На другий день вранці виглянув я з вікна на величезне подвір'я свого готелю, де відбувалися приготування до ярмарку й де зійшлася майже половина ярмаркового збіговиська. Тут розставляють столи, а жінки розв'язують коло них свої клуночки, виймають сало, вуджене м'ясо, припечену ковбасу, свіжі булки й калачі. Інші жінки приносять горщики, вони ще парують. Усе це ласощі для майбутніх гостей. Одне слово, була тут гостина під голим небом, смаковиті страви за невеликі гроші, але все таке брудне, що аж неприємно на це дивитись. І жінки, і горщики та інший посуд були, певно, не миті ще від минулого ярмарку. На другому боці під пристрішком розвішують на довгій жердці свої товари шевці, одягнені поміщанськи, на мадярський лад. Тисячі намащених чобіт угорського крою з кутасом спереду виставляють на видноті. Тільки остріг їм бракує. Біля них розкладають словаки свої хустки, ситці, полотна. Гамір зростає, люди прибувають. Я вийшов на вулицю. Тут теж видовище. Бондарі, гончарі виймають і розкладають свої вироби... Посеред майдану у страшному болоті (яке покупці мусять забрати на своє взуття) вбивають палі, розтягають шнури й на них розвішують стрічки, червоні гарасівки, капшуки на тютюн, димки; а під ними на лавках у скляних баночках блищать перстені, сережки та інші коштовні дрібниці. Навпроти розвішують на кілочках всілякі шапки, капелюхи, юби, чуги, кожухи... Недалеко розташовані німецькі крамниці, там все можна дістати. А он там знову стелять селяни солому на болоті, і за наказом якогось панка, що стоїть поруч, розкладають позношені з возів мішки, укладаючи їх поряд. Начальник сам розв'язує верхні мішки й показує жито, пшеницю, ячмінь, овес, а найбільше кукурудзу.

Пройшовши вулицю аж до передмістя, я опинився на горі, де височать руїни замку. На стрімкій, зарослій кущами горі, попід яку пливе від Нанкова мала річка, визирають зелені мури - голі, порослі мохом, уже зовсім розвалені.

Виходжу поволі на перше узбіччя гори. Простір широкий, круглий, сягає до самого вершка, оточений зруйнованим насипом. Тут колись гарцювала багато озброєна рота лицарів і показувала своє уміння у турнірах і фехтуванні. Гордий магнат дивився з балкону, втішаючись слугами, котрі кожної хвилини на бажання пана готові були кинутися у вогонь і жорстоку різанину. Звідси покрученою стежкою між густими кущами ліщини й бузку видирався я по зарослому мохом хіднику до самого замку. Переступив місце, де колись була брама, а тепер лише розвалені мури направо й наліво, зруйновані коридори, стелі й склепіння, у глибині - зарослі кропивою пивниці; тут чудова стіна, мабуть, якоїсь вітальні, мальована напівзлінялою фарбою. А на долівці, місцями вимощеній дорогими плитами, росте кропива й інші дикі трави, між ними деколи прослизне гадюка або пробіжить ящірка і своїм шелестом порушує глибоку тишу. Ось тут біля закопченого вікна можна пізнати намальований кінець хреста, а під ним - людський череп. Цей череп справді на своєму місці. Все, що колись жило, затерлося, тільки цей символ смерті і руїни залишився і дивиться запалими очима та шкірить костисті зуби, наче сміється над суєтністю життя.

Оце, подумав я,- пам'ятка гордих мадярських вельмож, пам'ятка кривавих воєн не за батьківщину, не за добро народу, а за справи магнатів, які хотіли в шаленій гордості присвоїти собі панування над співгромадянами батьківщини, збирали полки втікачів та авантюристів, спровадили й нацькували варварів проти своїх громадян, і навіть запродали їм свою батьківщину та віддали на поталу й смерть мільйони невинного трудового люду тільки для того, щоб заспокоїти власну пиху і жадобу панування. У цих околицях вельможні родини Заполів, Бочкаїв, Весселіних, Текеліх, Бетленів у XVI і XVII ст. ввели тисячі найманців, щоб здійснити свої егоїстичні заміри. Цей замок і подібні до нього зовсім не залишки вищої культури, це пам'ятки неволі, бо замки, збудовані колись на недоступних скелях, захищали тільки жорстокого володаря палат й «велич» гнобителів народу, а не добробут і щастя країни. Я ручаюся, що на Верховині, під Чорногорою, не знайдеш жодного замку чи залишків руїн. У неврожайних горах, серед незайманих лісів у селянській простоті слов'янина було більше освіти. Навіть, сьогодні під стріхою курної хати знайдеш більше людяності, більше чемності, ніж на буйних, розкішних рівнинах Дебречина й Великого Вараду в золочених палатах магнатів... Де ті горді вельможі? Чи досягла їх рука справедливості? В руїнах лежать заплямовані неправдою і жорстокістю мури, а народ усе перебув, залишився такий чистий, такий свіжий, як хвилі Тиси, яку, щоправда, не раз скаламутить буря, але річка швидко роз'яснює своє обличчя. Той народ сьогодні топче руїни тих стін, перед якими колись згинав коліна.

Я повернувся знову до міста. Тут таке збіговисько, тіснота, гамір, що важко вирватися. Один торгує, другий кричить, третій тягне, четвертий штовхається, п'ятий клене, шостий лає, сьомий вітається, а інші б'ються - така мішанина, що не можна навіть описати. Тут збився до купи натовп людей, а там уже розступились; там кілька мужчин, одягнених по-гусарськи, ідуть з буками і кричать: hatrab, hatrab (назад, назад), за ними п'ять циганів грають малярської, а два хлопці - один у казайці, другий у сільському одязі, оба в солдатських шапках на голові, один бряжчить шаблею, другого б'є по ногах гусарська торба - обидва викидають ногами, свищують, верещать на ціле горло, а коло них чотири гусари теж місять болото ногами в такт, і цим додають охоти іншим, люди розступаються, а якась жінка хреститься і спльовує.

Пообідавши в готелі, роздумував я, куди тепер податися; нарешті перемогла цікавість ще раз подивитися на гори, які так схвилювали мене. Повернув на північ. За містом минали мене, вертаючи з ярмарку, чоловіки, жінки, що йшли пішки або їхали волами. Але не бачив я п'яних, як це часто буває у Галичині. Причина, мабуть, така, що тут п'ють менше горілки, а більше вина. Приєднався я до однієї групи селян і питаю: «Звідкіля ви, люди?» - «З Поляни», - відповів старший газда. «То я до вас пристану, бо й моя дорога веде через Поляну».- «Добре,- відповів,- то підемо разом, а в мене переночуєте, Ваш мисть (Ваша милість)». Ішли ми разом, а що були в них коні без вантажу, то я трохи йшов пішки, а трохи їхав. Дорога тягнулась над кам'янистим коритом ріки, ніде не було села, тільки по боках на берегах стояли хрести. Не знав я, з якої нагоди, аж пояснили мені, що тут у горах, переважно при дорогах, точніше, стежках значать хрестом місце, де близько джерельце й чиста вода. Коло цих криничок знайдеш одну або кілька глибоких дерев'яних ложок, якими спраглий подорожній може черпати воду, а напившись, знов її лишає на місці. Я питав, хто дбає про таку вигоду для подорожніх? На це відповіли: «Кожний добрий чоловік це зробить - у нас уже такий звичай». Дорогою ставив я селянам багато запитань, і вони пояснили мені чимало зі свого життя, господарства й місцевих звичаїв.

Нарешті, під вечір, звернувши направо, прийшли ми до села Поляни, що лежить над якоюсь річкою, де гуркотіло кілька млинів. У дворі мого господаря усі вже спали; відчинили, засвітили, я увійшов до кімнати через високий поріг, у хаті було дуже душно. Господиня спала на ліжку, дитина в колисці, інші діти й челядь хропіли на лавках і за піччю. Хата була курна, тобто без комина. Таку хату я Тобі описав уже з Галичини. Стіни внизу підмазані білою глиною, але верхня частина й стеля чорні, як комин. На одній стіні висіли ікони бозна-якого святого, бо були анітрохи не біліші від стіни. Господар приніс мені гладущик зі сметаною, вівсяний коржик, бульбу, свіжу бринзу усе переді мною розклав і попросив їсти. Хотів мені постелити в хаті - на лавці або на печі чи на долівці, а коли я казав, що тут надто душно, то завів мене на горище. По драбині виліз я на свіже пахуче сіно, накрався і спав так добре, як на перинах. Коли рано поглянув на світ, побачив, що я у

долині, оточеній довкола горами... Прощаюся зі своїм гостинним господарем і кажу йому про своє бажання побувати в горах. Але господарі налякали мене, що там непрохідні місця, бездоріжжя і пуста. Я вибрався менш гористою околицею на Довге, Кушницю, Росоші, Дусино й Бистру, а звідти вийшов на биту дорогу, що веде з Галичини через Верецьке до Мукачєвого. Цим шляхом дійшов до Мукачєвого.

Височина, чи краще вживу місцеву назву - Верховина, через яку довелось мені йти, з будь-якого огляду заслуговує на увагу етнографа, бо нема найменшого сумніву, що в околиці джерел Чорної і Білої Тиси досить пізно оселились вихідці з Галичини. Певне й те, що мешканці Верховини першими її заселили. Це доводить їх побут, спосіб життя, одяг, мова й перекази. Якщо гуцули займаються майже лише випасом худоби і їхні села трапляються зрідка, хати розкидані, то тут ліси вже сильно вирубані, викорчовані, заорані, а на їх місці росте пшениця та інше збіжжя. Села досить численні, розташовані одне коло одного. Гуцул любить коней, овець, а верховинець - рогату худобу, що дає йому молоко й допомагає удобрювати землю. Одяг гуцула, головню штани, широкий, у верховинця - вузький, пасований, дуже подібний до одягу давніх панонів на стовпі Трояна. Верховина єдина у всьому слов'янському світі зберегла оригінальний одяг дівчат. Як любо поглянути на скромну дівчину в барвінковому віночку, стільки разів оспіваному у слов'янських піснях. Тут ходять у віночку щоденно, тим часом як в інших місцях надівають вінки тільки на весілля. Не ймеш віри, яка тут активна торгівля, вона наче ланцюгом єднає усіх горян від румунського кордону до Слезька й Морави. Торговельна дорога, по суті, незалежна від політичних розпоряджень, тому, мабуть, стара, праслов'янська. Верховина розташована всередині цього ланцюга. Верховинці ходять до гуцулів, купують у них овець і женуть їх полонинами до своїх осель. Тут приходять у певний час купці, яких радо приймають і частують. Кожний господар намагається якнайкраще прийняти гостя. Потім сходяться рихтарі з певного округу й укладають на цей рік або на сезон ціни на вівці, барани, ягнята, залежно від пори. Ціна зветься токма, а укладати ціну - токмити. Її оголошують по всіх селах і ніхто не сміє продавати ні дорожче, ні дешевше. Верховинці дуже чесні. Можеш сміло позичити на слово без ніякого підпису тисячі - і будь певний, що у визначений строк або поверне гроші, або буде просити продовжити термін. Закуплені вівці женуть тоді купці до своїх сіл, пасуть їх весною і літом, угноюють кошарами⁷ свої поля, а згодом продають більшим купцям, що, зібравши отару з кількох тисяч, переганяють її хребтом Карпат (Бескиду) аж через моравський кордон. По селах у шинкарів наймають сіно на нічліг і поживу для овець за квитанції, а продавши вівці, при поверненні з Оломоуца або Густопечі, сумлінно виплачують. Таким чином гуцульська худоба дістається до чеських та німецьких міст... На галицькому боці господарі з Ся-ноцького або околиць Ясла, які торгують, ходять по вівці у Стрийську верховину до бойків, де в маєтках графа Олександра Потоцького рихтарі на 40 сіл встановлюють одну токму. Звідси

та від гуцулів походить улюблена «угорська бриндза», що розходитья по всьому австрійському цїсарствї.

У суботу пополудню прибув я до Мукачєвого. У мїстї мїстився єпископат слов'янського обряду, що ще й тепер зберїг цей титул, хоч резиденція єпископів тепер в Ужгородї, що лежить на лївому березї бурхливої Латорицї. Але того дня важко було менї самому оглянутися у мїстї, бо падав сильний дощ, і я, весь промоклий, мусив у першу чергу обсушитися. Потїм пішов на вечерю до готелю, де була кав'ярня і, мабуть, цукорня.

Вранцї вийшов за мїсто з пївденного боку. Дощ перестав падати ще вчора, через нїч вода спала, ранок був доволї гарний, мряка опала, блакить неба ставала все яснїшою. За мїстом на рївнїй площї стоїть стрїмкий шпиль, на якому бїлють мури фортецї й замку, вїдновленого, побїленого й покритого черепицею пїсля пожежї 1834 р. На вежї б'є годинник. Пїдїшов я пїд вершину, обсажену виноградом, через поляну, що лежить пїд замком, і широкою битою дорогою, яка веде вгору, дїстався до мурів. Перша, друга і, здається, третя брами привели на маленьке подвїр'я, де мешкають охоронцї замку. На подвїр'ї глибока криниця з дуже холодною водою. Нарештї увїйшов до малої, мальованої каплицї. На вївтарї стоїть картина доволї талановитого художника. Свїтло, що падало з ясних вїкон, оживляло риси постатї з небесною усмїшкою, з поглядом, зверненим понад усе земне. На правому боцї лави сидїли тутешнї в'язнї в цивїльному одязї й без кайданів, за ними солдати, а по боках і по кутах закованї арештантї в тюремному одязї. Богослужїння уже почалося, грали малї органи, а солдати спївали по-нїмецьки якусь побожну пїсню. По богослужїнню священник, дуже заїкаючись, прочитав Євангелїє по-нїмецьки, і всї почали розходитися. Із замкового двору вїдкривається чудовий вид на просторї пївденнї луги. Це море зеленї - без кїнця і краю. Видно цїле мїсто, розташоване на рївнинї, за ним блищить Латориця, а мїж виноградом бїлють мури василїанського монастиря. Із садів пїдїймається його церковна вежа.

Я вернувся у мїсто, де на вулицях було вже доволї людно. Ремїсники в малярськїм та нїмецькїм одязї, жїнки й дївчата, вдягненї як словачки, ішли або до католицького костьолу, або до православної церкви. Вїдвідав я спершу костьол, потїм - стару дерев'яну церкву. Зсередини вона подїбна до звичайних церков на Пївденнїй Укрїнї і є наче наслїдуванням вїзантїйського стилю. Такого ж стилю й ікони.

Нова церква будується. Мури вже стоять, навїть покритї дахом, але через нецтво будївничого все завалилося, а головнї стїни потрїскали аж до фундаменту. Пїсля богослужїння я пішов до священника й за своїм звичаєм питаю його, чи може показати менї якїсь старї рукописнї пам'ятки або іншї старовиннї речї. Але душпастир вїдповїв, що цим не займається і що йому зовсїм не цїкаве це старе шпаргалля; крїм того, тут нїчого нема, а якби й було, то хай собї лежить. Втїм, надїйшов якийсь молодий священник, і ми почали розмовляти спершу по-укрїнськи, потїм по-угорськи, а потїм знову по-укрїнськи. Я тим часом побачив картину в рамах за склом. Читаю пїдпис.

По-українськи написано: Пашкевич Єриванський, а внизу - відомі вірші. Питає мене священник, чи знаю, що Пашкевич родом з Угорщини, син українського священника. Тут обидва почали мене переконувати, що це безсумнівна правда, що є такі, які знали його батька і були його товаришами у Вихварській гімназії. Подібні перекази ходять і в Галичині, і, може, колись Галицька Русь буде сперечатися з Закарпатською Руссю про його батьківщину, хоча добре відомо, що батько цього великого полководця був колегіальним радником у Полтаві. З болем відійшов я від цього непривітного священника, бо хотів ще оглянути монастир. Пішов через міст на Латориці, далі передмістям чи селом з українським населенням і поміж величезними садами дійшов аж до монастиря, оточеного мурами й обвитого виноградом. Будова велика, мабуть, на два поверхи, церква мурована, також доволі велика. Допитався я до ігумена. Високий чоловік з бородою на грудях, з довгим волоссям, прийняв мене досить чемно. Надійшов ще другий (мабуть, професор), а я сказав, з яким наміром прибув сюди. Вони обидва порадилися по-угорськи, нарешті, сказав мені ігумен, що не може показати архіву та бібліотеки, бо архимандрит, який має ключі, виїхав і повернеться за кілька днів. Тоді можу прийти знов. Я попросив, щоб мені бодай костюл показали, може, там є які старі книги або ікони, або, може, знайду там щось з релігійних пам'яток, але й цього мені не дозволили. Отже, про цей монастир знаю тільки те, що знав давніше, а саме, що закладений і заснований за Федора Коріятовича, який десь між 1330-1340 рр. (не пам'ятаю добре), переслідуваний великим князем Ольгердом Литовським, утік з Поділля в Угорщину до короля, мабуть, Роберта й від нього одержав замки Мукачеве, Угель та інші. Цей литовський князь пожвавив дух і релігію тутешніх русинів, закладав монастирі й церкви. Йому завдячує своїм існуванням і цей монастир. Крім того, є на Мукачівщині п'ять василіанських монастирів, а на Пряшівщині - два. Задзвонив дзвінок до рефектару, я уклонився священникам, і, можеш уявити собі, в якій настрої була моя душа. Нема що робити з цими вигідними панамі; знаєш, що хваляться своїми відомостями, не вірять чужинцеві, і людина мусить терпіти їхні примхи. Краще мати справу з простим селянином. Що не запитаюся його, відповідь чемно, попрошу, то заспіває, що вміє, а що не вміє, то прямо каже: «не знаю», «не скажу», і я знаю, як судити й розцінювати його слова.

Лист 8. Виїзд з Мукачевого; німецький візник, порівняння господарства шваба з господарством українця; Ужгород; священник Лучкай; угорський граф; угорський археолог і письменник; зустріч з приятелем; образ вибору віце-пшпана в К...

Ужгород, 13 серпня 1839 р.

Любий друже!

У своїй мандрівці стрічаю людей різних національностей, і можу завжди щось нове підмітити. Мимоволі напрошується порівняння різних

народів, що заселяють Угорщину. Цим разом це був візник... німець з Софіївки, що за Мукачевим, при гостинці до Хусту. З ним виїжджаю до Ужгорода. Три міцні коні в хомутах ідуть чвалом, і ми ще перед Давидковим доганяємо п'ять подорожніх німецьких возів, котрі разом з моїм німцем їхали до Ужгорода по збіжжя. Через Рокошіне доїжджаємо до Середнього, і тут застає нас вечір. Мій візник домовляється з іншими німцями, щоб переночувати близько Середнього в знайомого земляка, бо вже темна ніч і почав накрапати дощ. Заїхало тоді шість возів до довгого й вузького двору. Я зліз з воза, увійшов до дерев'яної хати, обліпленої глиною і побіленої. У сінях горів вогонь, а над ним на ремінці висів котел. Комин був виведений прямо вгору. По обох боках сіней доволі чисто вибілені кімнати, але обидві без долівки, в них лавки й стіл, постіль з перинами й подушками та полиці. Це було все, що я бачив. Жодної ікони, бо ця родина була євангелістська. Увійшли гуртом до кімнати й мої німці, розвішуючи свої мокрі чуги, розмовляли своєю німецькою говіркою. Однак уміють говорити й по-українськи, а по-угорськи - як справжні мадяри. Один з них, скинувши чоботи, вліз під перину в мокрих шароварах, а за ним другий. Загалом мушу щиро сказати, що я не бачив уславленої німецької чистоти. Піч була дуже брудна. Адже українська жінка бодай піч тримає у порядку, бо чистота в хаті рідко буває. Лавки, столи, полиці миють і чистять тільки при кінці м'ясниць, перед кожним постом і перед великими святами. Тоді вже також випарюють горщики, і навіть у вогні випалюють, щоб не було нічого масного. Але піч щодня після приготування обіду чи вечері масть білою глиною, щоб не було видно сажі.

Порівнюючи ведення хати й господарства німецького колоніста з місцевим жителем, бачив я всюди велику різницю. Німецькі хати на селі збудовані в ряд і творять рівні вулиці; двоє вікон виходять на вулицю, а двері на довге, вузьке подвір'я. Побіч нього є «штєпнічка» (гноївка); хата українця стоїть у глибині широкого подвір'я, двері мусять виходити на південь, а одне вікно на схід. Перед вікном, коли в домі є дівчата, мусить бути квітник. Кут біля ікони зветься покуттям і є почесним місцем у хаті, там садять поважних гостей. За часів язичництва це, очевидно, було місце домашніх богів. У німця господарські будинки розташовані в одному ряду. Найближче стоїть стодола. Подвір'я українця кругле; возівня, стайня, хліви стоять довкола, як це описує народна пісня: «його двірочок, так як віночок». Стодола стоїть окремо. У німця на самім подвір'ї є яма, а до неї зі стайні й обори стікає гноївка. В ями гній викидається з хліва. Подвір'я в українця відгороджене плотом або хлівцем, і там є яма для гною, але гній вивозять просто в поле. У кожного німця є криниця на подвір'ї, в українських околицях до одної студні не раз півсела ходить, а буває власникові криниці потопчуть цілий город чи поле, але він не сміє нарікати, бо не годиться відмовити нікому води та вогню.

Пригадую, якось їхав я з хлопцем через німецьку колонію у Галичині й хлопець дуже здивувався, побачивши на подвір'ї кожного господаря криницю. Я пояснив йому, що в німців такий порядок, і це добре, бо кожний має свою власну вигоду. «Де там, паничу,- відповів хлопець,- то вже такий нарід лукавий, що один другому жалує води». Швабські села тягнулись уздовж і творять одну велику вулицю. Німецькі села частіше скупчені (звичайно, на рівнинах). Поля німців тягнуться від хати й города рівною смугою; українці мають по всіх сторонах села розкинуті клаптики (як кажуть, у трьох або чотирьох руках), мабуть, щоб остерегтися перед кривдою і несправедливістю, щоб один не дістав урожайного, а інший поганого ґрунту. Шваб, коли осяде в лісі, відразу береться вирубувати, корчувати ліс, і за кілька років гущавина перетворюється в чисті поля. Українець спершу зрубав дерева, скоріше з господарської потреби, заготовляє сіно, випасає худобу, начеб йому шкода було силою руйнувати природу. Він радо сам виростить шматок лісу чи гущавину, де міг би займатися бджільництвом або поставити курінь. Якщо в німця вродять овочі, він продасть, коли достигнуть. За це матиме готовий гріш, українець так не чинить. У Мукачевому дорога з міста до монастиря веде через самі сади. Всі ходять, і коли я, йдучи до монастиря, попросив господаря продати трохи сливок, він запросив мене до хати, а хлопця послав по сливи. Той нарвав і приніс повну миску. З'їв я кілька, а решту на прохання господаря мусив взяти з собою. Коли я спитав, скільки маю заплатити,- господар не хотів узяти нічого. Поклав я на стіл кілька крейцерів, але він, наче ображений, казав: «Бог би м'я покарав, кедь би я да што взяв,- кедь панбіг зародив, то буде і нам, і дітем, і іще продасться добрим людем»⁸. Українець їсть тричі на день, німець - чотири рази. Українець обідає рано, поки вийде на роботу, опівдні полуднує у полі (хліб зі сіллю, часником або сиром), а ввечері, повернувши з роботи, вечеряє. Німець після сніданку, як би далеко не був у полі, мусить іти додому на обід. Потім повертається у поле, там їсть підвечірок, і приходиться додому на вечерю. Німець узагалі вже відразу при заселенні може вести своє господарство системно, бо не підлягає ніякому примусу. Українець залежний від панської волі і господарює так, як дозволять йому обставини. Німець оре, сіє, збирає, коли настає пора і коли хоче, а українець тоді, коли вільний від роботи на пана. Звичайно, він мусить спершу обробити панські поля, а для себе часто працює уночі, при місяці. Шваб наймає інших людей для допомоги і платить грішми, особливо до молотарки; українець або сам працює, або запрошує сусідів і гостей, котрих за допомогу частує. Німець кожної неділі зайде до шинку і з приятелями натовче собі голову; українця під час жнив не побачиш в корчмі, але зате восени, коли все збере і засіє озимину, тоді цілий тиждень або й два п'є у корчмі або дома, а надто, коли трапиться нагода - весілля, хрестини, проща й т. д. Усе ж, коли серед українців хтось пияк і заречеться пити рік чи два, а чи й ціле життя, то присяги не зламає. Спостерігав я українців і німців у Галичині, але й тутешні мають дуже багато подібного, крім того, що тутешній німець буйнішого темпераменту, більш рвучкий до

сварки й до бійки. Взагалі, усі в Угорщині запозичили щось з угорської прудкості й задержуватості.

Ранок був приємний, коли минали ми села Солотвине, Глибоке, Дравці й Лаз та наближалися до Ужгорода, що видався нам збоку почорнілими мурами замку. На полях зріли жита, у полі було багато людей, навколо лунали співи - у коноплях, у кукурудзі, у траві - і давали подорожньому вістку, що він серед співучого слов'янського люду. Дерев'яним мостом на ріці Уж в'їхав я до головного міста - Ужгорода. Вулиці доволі широкі, бруковані, будинки цегляні, будовані в ряд, крамниці великі, одно слово, місто виглядає кращим від усіх, які я досі бачив на цій землі. Приїхавши до міста, найперше я вирішив відвідати священика Лучкая, автора слов'янської граматики та українських проповідей. Він дуже зрадів, коли дізнався про мету моєї подорожі, і додав, що від часу, коли його відвідав проф. Кухарський, минуло вже десять літ, і ніхто досі не заглянув до цього занедбаного краю. Багато нового розповів мені Лучкай про тутешню околицю, особливо про народ і його говірку, і мені задавав багато питань. «Старовинних пам'яток, грамот, старих рукописів тут нема», - сказав цей поважний чоловік, бо він сам оглядав консисторський архів і нічого до XIV ст. не знайшов. Говорив, що хоч бракує йому писаних пам'яток, які доводили б стародавність тутешніх славо-русинів, він твердить, що вони є першими мешканцями цих сторін, аборигени, нарікав на байдужість і незацікавленість земляків, серед яких хотів збудити любов до рідної мови. Хотів вивести літературу з ганебної летаргії. Мав намір видавати часопис українською мовою. Але не було можливості. Нема тут друкарні, а рукописи треба було посилати аж до Пешту. А допомоги й підтримки нізвідки. Причому, побачив не тільки те, що освічені земляки асимілюються, а й задрість та неприязнь між своїми й чужими. Так з гірким почуттям відійшов від усього. І кого б не знеохотила, не зламала така байдужість невдячних земляків?! Показував мені збірки народних пісень і власні твори. Оригінальні вірші - це хвилеві настрої молодої людини під розкішним небом Італії. Лучкай, закінчивши теологію у Відні, був кілька років священиком у воєводи Людвика з Люкки (з родини Бурбонів), зачарованого слов'янським обрядом. Цьому воєводі Лучкай присвятив дві свої українські проповіді.

Нашу розмову перервав стукіт у двері. На слово: «Szabad» (Можна!) увійшов юнак з острогами, вусами й бакенбардами навколо обличчя попід бороду. На шиї мав чорну шовкову шаль з золотими френдзлями. Це був молодий граф С. Після уклонів вони довго розмовляли по-угорськи.

Священик Лучкай представив мене як зарубіжного письменника, а пан граф кинув мені кілька запитань. Виходячи, запросив мене до себе й обіцяв показати багато цікавих речей з національної літератури. Тож я пішов до його оселі. Як тільки ввійшов, відразу побачив, що я в письменника-патріота. На стінах усюди портрети. Всі постаті по-гусарськи одягнені, світлі кольори, червоні й сині, а вуса грізні. Граф представив по черзі всіх славних мадярських мужів, усіх королів, вождів Арпада та Альмуса. Я запримітив при цьому, що останні є плодом уяви якогось маляра. Борони Боже, - відпирився

пан граф, оригінали всіх цих портретів є в Народному музеї у Пеніті, де також складена зброя та останки Альмуса й інших. Далі показав мені пан граф свою бібліотеку - твори фольклору, книги поезії, драми, романи, альманахи, пишно оздоблені, з гарними дереворитами, часописи, календарі, друковані на дуже гарному папері. На думку пана графа, це класичні безсмертні твори. Питав далі пан граф про стан північних країн, про їх освіту, територію, звичаї і т. д., з чого я пізнав, що учений граф має дуже скромні поняття про ці землі, а з географії знає стільки, як учень першого класу граматики, хоч подорожував по Німеччині, був у Парижі, Лондоні й Римі. Я хотів уже йти, але пан граф запросив мене на обід і казав, що буду мати нагоду познайомитися з одним із найбільших письменників і дослідників угорської історії. Ледве це промовив, як з великим стуком розчинилися двері і ввійшов низенький, товстий чоловік, з великими сивуватими вусами, најжаченою чуприною, у цифрованім (вишитім шнурочком) угорському спенсері, вузьких штанях, заправлених в угорські обшиті золотим шнурком чоботи з острогами. Закричав: «Szolgajo!» (Слуга!) і кинув свою соболеву шапку з червоним оксамитним дном на софу. Потім почав оглядати газети чи журнали і весь час мовчав язиком.

Пан граф відрекомендував мене, але низенький грубас (що мав бути цим славним письменником) не чув чи не хотів чути і лише за другим разом ледве зволив подивитися на мене своїми славними очима. Настав час обіду, попросили до столу, де крім уже названих осіб сіли пані графиня, дві панночки і якийсь юнак в аттиля-одягу з довгим волоссям, що спадало на плечі, малими вусиками й мошком на підборідді. Дами говорили переважно по-французьки з дивним угорським акцентом, а що пан граф був дуже цікавий, то ставив мені багато запитань. Але ще цікавішими виявилися дами, вони засипали мене далеко смішнішими й пікантнішими запитаннями, ніж пан граф. Я мусив усі ці мудрування, фальшиві уваги, дивні запитання лущити, розв'язувати, пояснювати й викладати. Тим часом письменник був у дуже поганому настрої, через те, що розмовляють чужою мовою, дивився лише в свою тарілку і їв або інколи почісував виделками свої сиві вуса. Серед іншого я висловився, що німецька мова в угорському краю дуже поширена серед вищих кіл і багато шляхтичів-мадярів розмовляють нею. На ці слова неговіркий письменник встав, як ошпарений, кинув виделками на стіл, аж ложка підскочила і впала на землю. «Пес бреше по-німецьки, жоден справжній маляр не говорить по-німецьки!» - крикнув він і подивився на мене, трясучись зі злості всім тілом. Усі замовкли, а я був би щиро розсміявся, але заслонився хустинкою й кашлем здушив у собі сміх. Пан граф хотів мені допомогти й пригадував йому, що я чужинець, мало знаю тутешні обставини, тому міг би мені це вибачити. Тут письменник уже лагідніше, але все ще роздратовано сказав: «то не повинен втручатися в те, чого не знає». Настала довга пауза. Пані графиня знову перервала її новим запитанням, і розмова поживилась. Зайшло про стародавні народи, їх освіту і т. д. Це мала бути вода на млин старого письменника. Випивши кілька склянок вина, і, як справжній маляр-патріот, вина чистого, не змішаного з

водою, як інші, просяяв, звернувся до мене й лагідним голосом почав говорити, чи знаю я про те, що старі єгиптяни, фінікійці, греки, спарти були мадяри й говорили по-мадярськи. Я боявся заперечувати й виявив тільки велике здивування цією новинкою. Він усміхнувся, як премудрий педагог над здивуванням цікавого учня. Тепер почав мені перераховувати всі краї й народи, які належали до Угорської корони, тобто краї, в яких раніше згадані народи панували, далі краї, що їх Атілла з гуннами (тобто мадярами) здобув, не оминув і сасів, Лотарінгію та Італію, де воювали мадяри, не опустивши країни, куди Альмус вів мадярів до обітованої землі Паннонії. У своєму запалі, загорнувши ученою фантазією світ мадярського панування, з народною гордістю питає мене, чи була коли на світі така велика держава? Без сумніву - ніколи! А всі ці землі мусить мадярська корона знову здобути, мусить тільки набратися сил, завести мадярську мову, тобто народну мову по всіх провінціях, у школах, в урядах і по домах, щоб всі говорили одною мовою, дихали одним повітрям і з цієї мови черпали освіту. А тоді виберуть собі мадяри короля-мадяра, сміливо оголосять світову війну, і всі краї, до яких вони мають найсправедливіші претензії, відберуть назад. На всіх обличчях відбивалося якесь патріотичне захоплення, а я з свого боку не хотів псувати цей екстаз.

Письменник, задумавшись трохи, знову звернувся до мене, сказавши, що коли хочу дізнатися про це, мушу читати твори мадярських істориків і археологів і тоді відкриється мені новий світ. Стара угорська історія буцім пояснить історію усього світу. Він наводив багато істориків, але вони вилетіли мені з пам'яті, крім одного Horwath Istvan, професора угорської літератури в Пешті, котрого нам літератор дуже часто згадував і називав своїм товаришем. Він сказав мені, що все, що я, може, досі читав або досі знав, нічого не варте, що я досі нічого не знаю і навіки нічого не буду знати, доки не навчуся по-угорськи й не буду читати угорських письменників. У глибокій мовчанці мусив я прийняти цю дуже нестравну науку, бо було небезпечно дражнити вченого археолога; я був радий, коли обід скінчився і я звільнився від подібних «приємностей». Але цього було недосить, почалася суперечка на згадку про релігійні обряди. Кажу, що мадяри, слава Богу, тепер усі християни. «Це неправда,- крикнув мені зі звичайним гнівом письменник,- жоден справжній мадяр не є християнином, тільки кальвіном!» Далі на цю тему загорілася сварка; я доводив, що кальвіністська наука теж християнська, він мені прямо говорив, що це неправда, що це байка; що Кальвін був мадяр, а віра ця є мадярською вірою. До цього додав, що коли б я йому міг довести, що Кальвін не був мадяр і що кальвіністська віра не мадярська, він відрікся б від неї, а за ним всі добрі патріоти зробили б те ж. Побачивши запал письменника, я перестав сперечатися, а на підтвердження його доказів узяв мене граф за плечі, повів до сусідньої кімнати й показав картину, підписану: Ioannes Calvinus, де Кальвін по-мадярськи одягнений, з грізними вусами, цифрованими штанами, як у гайдука, у чоботях з кінцями, задертими вгору і величезними острогами. Граф запитав, чи й досі не вірю, що Кальвін був мадяр? Мусив я мовчати й піддатися, не так з огляду на цей

портрет, як на малярського письменника, що сидів мені на карку й туркотів у вуха. Незабаром я попросився з цим славним домом, де так багато цікавого побачив, а ще більше почув.

Хотів я вчора скінчити цього листа й віднести на пошту, але зовсім несподівано увійшов до моєї хати мій давній приятель М., котрий саме переїжджав через Ужгород. Я з радості від такої несподіваної зустрічі з дорогим приятелем відклав листа набік і забув про нього при взаємних щирих запитаннях і розмовах. Одержиж його, мабуть, на кілька днів пізніше; у винагороду за це хочу змалювати тобі картину з тутешньої країни, коли б тільки вмів змалювати так, як зробив це мій приятель, наочний свідок.

Було це в головному місті К. напередодні виборів віце-ішпана. До міста з Чхалося багато магнатів, всюди по вулицях їдуть карети, строкато одягнені гайдуки ходять сюди й туди, готелі переповнені, вивозять сміття, замітають вулиці: у всьому місті панує великий рух і всі говорять тільки про вибори. Але це ще нічого. На другий день вранці треба було вийти за міські рогачки; там на полі коло готелю натовпи людей, по всій околиці розлягається крик і гулюкання. У найбільшому куточку грають збиті в купу цигани, а всі, хто чує ноги, старі, молоді, сиві, лисі, усі трясуть ногами, скачуть, бряжчать острогами й шаблями. Недалеко стоїть кілька бочок вина, коло них гайдуки з повними чарками, кожного радо частують, з криком «Віват, барон К.» (прізвище кандидата на віце-ішпана). Недалеко від нас палахкотить багаття, коло нього крутяться різні люди. Один обертає на рожні печеню, другий шкварить сало, третій щось пече на сковороді, а довкола стоїть багато горщиків, кухлів, лежать купами хлібини, хто хоче, той бере, крає. Але недосить цього. Там різник стягає шкуру з щойно зарізаного вола, а біля нього квичить товстий кабан під ножом підпитого челядника. Нараз ціла юрма суне на гостинець, а музиканти наперед: їдуть два драбинясті вози, тягне їх шість величезних волів, а на возах самі немеші - шляхта; цей направо, той наліво вихиляється з воза, цей без шапки, тому шабля з воза звисає і по землі волочиться, цей пишається у червоному дольмані з срібними гудзиками, той головою лежить на дні воза, а ногами сперся на плечі іншого, той в однім чоботі і одній пантофлі, усі з острогами, усі з шаблями, хоча б і на мотузку висіла, всі вітаються, цілуються... Незабаром прилетів гайдук на коні і, уклонившись чемно, запросив до голосування. З вереском і викриками, що заглушили й музику, рушив цілий табір до міста, а за ним сунули бочки з вином на візках, які тягнули гайдуки. Ця хвиля вилилася з вулиці на майдан, де вже перед тим стояло багато людей, а з другого боку тягнувся другий такий табір п'яної шляхти, партія графа М., іншого кандидата. На балкон ратуші вийшли пишно одягнені магнати, й обидва табори почали перегукуватися, викрикуючи імена своїх патронів, обох кандидатів. Тут з одного боку висадили на плечі гайдуків високого нотаря й дали йому до рук прикріплений до дрючка прапор, на якому величезними літерами: «Vivat baro K.!» Партія графа М. зробила те саме, а шляхта цієї партії почала відразу страшенно кричати: «Vivat grof M.!» У відповідь на це ще сильніше заревла партія барона. Магнати з балкону

дивилися, як юрба шляхти ревіла, кипіла й хвилювалася, немов морські хвилі.. Видно було, що вереск здіймався задля барона, щоб заглушити його суперника. В цьому хаосі сварилися й навіть тягалися за волосся.

Нарешті магнати, побачивши велику перевагу барона К., заплескали в долоні й одноголосно крикнули: «Vivat baro K.!» Партія графа замовкла, сховала свій прапор і зливалася поволі з суперниками, котрі, заволодівши полем, на все горло ревли, а потім зникли в готелях. Барон К. поставився по-мадярськи: дав гостину цілому місту. В тридцяти готелях кожний міг на рахунок віце-ішпана їсти, пити, що тільки хотів і скільки міг, від п'ятої години вечора аж до одинадцятої ночі, а потім мали тільки записувати, що хто з'їв. Шляхта бавилася аж до ранку, і на цьому славні вибори закінчилися.

Але вже досить цих присмаків, щоб тобі не набили оскому. Закінчую свого листа, бо ще сьогодні хочу вирушити в дальшу дорогу. Не піду вже до Пряшова, Лавочного й ще далі і дуже шкодую, що обставини не дозволяють відвідати поштивих словаків, чим зробив би я тобі, певно, найбільшу радість. Тепер це неможливо. Не побачу величних Татрів, бо прямо поспішаю звідси на північ до Галичини.

Лист 9. Виїзд з Ужгорода; народна повість про Поган-діву; Земненський округ; Statarium; перехід до Галичини; Бескид; Ліско; Добромиль; Перемишль

Із Перемишля 26 серпня 1839 р.

Любий друже!

Минає уже півтора місяця відтоді, як я вирушив у свою мандрівку, обійшов за цей час усю південно-східну Галичину, перейшов Чорногору і спустився униз з другого її боку, змірявши ногами Шафарикові *terram incognitam*⁹ поблизу Карпат аж до Ужгорода і, нарешті, знову повернув на північ та кілька днів по тому прибув до Перемишля. Тут маєш цілу схему моєї подорожі; сьогодні відпочиваю після довгого блукання по несходжених місцях, втомлений і розбитий; в уяві постають картини баченого, зіставляю їх між собою і сам себе запитую, чи гідно виконав я своє важке завдання? Напевно, не так, як це я собі перед виїздом уявляв; не зібрав я такого багатого врожаю, який мені малювала зрадлива надія! Час і обставини не дозволяли довше затримуватись на одному місці, отож мої спостереження принагідні, поверхові. Однак з усього цього маю хоч стільки задоволення і користі, що побачив усе власними очима, що спостерігав і на місцях побачив стільки речей, про які. в жодній книжці не вичитаєш; досліджував народ, його життя, мову із самого джерела; розглянувся зблизька по краю такому давньому й важливому, а проте в ученому світі відомому під назвою *terra incognita*, до якого лише раз заглянув учений, але скуповатий на слова варшавський професор Кухарський і сказав світові лише те, що його відкрив. При цьому зібрав я дещо з народних пісень, легенд, повір'їв і т. д.

Прийшовши сюди, до Перемишля, теж немало знайшов для себе, але перше, ніж приступлю до вивчення цього матеріалу, мушу тобі розповісти про дальший перебіг моєї мандрівки, щоб не порушити звичної традиції опису.

Отже, у вівторок, 13 серпня, вийшов я з Ужгорода по шосе на північ, де над рікою Уж розташовані українські села Доманичі, Ониківці, Невиків, Кам'яниці. Ще до цього я здогадувався, що між ними мусять бути й оселі угорців, які мають тут великий вплив і на мову, і на народні звичаї. Біля Кам'яниці на стрімкій горі, вкритій буковим лісом, побачив руїни якогось замку. Хотів туди добратись, але Уж так розлився, що важко було дістатися на другий його бік, а човна для перевозу тут немає. Тоді я облишив цей намір, тим більше, що міг запитати людей села, що вони знають про замок. Розповідали мені, що там за давніх часів жила Боган-діва, або ж Поган-діва, яка мала подобу напівконя, а напівжінки і була великою розбійницею; зі своїм військом нападала на села й міста і все палила й руйнувала; це тривало доти, доки з усієї країни не зібралися юрби народу, які замок здобули і спалили, а всіх його мешканців знищили: сама Поган-діва, побачивши, що не врятується, скочила зі свого замку в ріку й розтрощила свою голову об каміння. Кого зберіг народ у цій напівказковій повісті - жінку котрогось з претендентів-магнатів чи, може, жорстоку мучительку Єлизавету Баторівну - з'ясовуватимуть майбутні дослідники. Переночувавши в Перечині, я попрямував на Заріччя, а відтак минув битий гостинець, що веде на схід - на Турію, Мірчу, Мале Березове, де ріки Любля і Люта впадають в Уж, і нарешті, на Велике Березове, за яким починається Земненський округ. Тут не побачив нічого цікавого; за звичкою вступав у розмови з українськими селянами, які поспішали на заробітки з Бескида «на доли», а один з них сказав мені дивним словацько-українським діалектом: «Не буйтеся, млади пан, де наш народ биват, там ни є нияких збуйников, мужете безпечне вшитку країну сходити; а за драгу лем ся питайте, то вам дицки укаже добрий чоловік».

В Земненському окрузі в першому ж селі Уличі спостеріг я дещо нове. Перед самим селом побачив дошку на стовпі й думаю собі: тут, напевне, інший порядок; очевидно, на дошці вказано, яке село, до якого округу належить і т. д., чого досі навіть в окружних містах не було. Приступаю ближче, а на дошці намальована люлька й підпис: *nem szabat pipazni* (тут не можна курити). Але далі стоїть інший стовп з дошкою, повернутою до села; підходжу ближче, на чорній дошці намальований словак, у народному одязі, з гребенем у волоссі, висить на шибениці, а внизу підпис: «*Statarium*»¹⁰. «Боже мій,- думаю,- що б це мало означати в країні, уряд якої так багато горланить про лібералізм?..» Дізнався я згодом, що подібні вивіски трапляються по всіх селах Земненського, Шариського й Аба-уйварського округів. Це почалося відтоді, коли під час холери селяни повстали проти панів і, громадою бродячи по селах, грабували й палили панські маєтки, убивали все, що не було селянським. Оповідають, що тоді страшні речі діялись, не було меж помсті розгніваного народу. Після придушення повстання вішали по селах усіх селян, кого тільки спіткали з косою чи з

сокирою, і засохлі трупи повішених висять і досі в низинних місцевостях. Кожного, кого схопили в чужому селі або на кого впала будь-яка підозра, кидали у в'язниці. Цілі сільські громади були ув'язнені, і оповідають, що їх там били, катували...

Переночувавши в селі Збої за прикордонним селом Новоселицею, перейшов я через Бескид до першого галицького села Ветлина. Далі йшли села Струбчище, Присліп, Зубраче, Щербанівка, Смільник і Рядець, за ними - містечко Ліско.

Бескидом називається ціле пасмо гір, що простягається із заходу на схід і відділяє Ясельський та Сяноцький округи від Земненського й Шариського, тобто від т. зв. Країни. Це найнижче, повсюдно обжите пасмо Карпат: села й поля, засіяні ячменем, вівсом і гречкою, прилягають до самих верхів Бескиду як з угорського, так і галицького боків. Тут не побачиш, як у Чорногорі, дикої природи, ні розкішної мальовничої лісової пущі, ані стрімких верхів, найжачених гострими скелями. Бескидський хребет пологий, порослий буковим лісом, у ньому вирубані прикордонні смуги, попри які зустрічаються зруйновані дерев'яні засіки з часів холери, що мали обірвати будь-який зв'язок з угорською стороною і затримати небажаних пришельців; але вони так само «затримали» холеру, як колись подібні засіки, збудовані королем Белою проти Батия, «затримали» татарську навалу. Населення по обидва боки Бескиду українське, немовби продовження верховинців; воно має багато своєрідності в одязі, а ще більше в мові. Зокрема, тут в українській мові спостерігається випадання голосних, як наприклад, трн, врх, п'нь, д'нь, а також скорочення слів: не'чю замість не хочу, а замість українського голова, дорога, часто чуємо чеське глава, драга і т. д. Галицький українець у цих краях - заможний, запопадливий, як би я сказав про верховинця; багато тут солтисів, тобто господарів, вільних від панщини, а також шляхти, і, що мене найбільше вражало, у всіх них помітний непереборний потяг «за Бескид», тобто на Закарпаття. Туди ходять на заробітки, на ярмарки, це вказує на те, що звідти походять.

Ліско - містечко над Сяном, мало колись замок заможного руського роду Кметів, який тепер відновлюється і перебудовується в новому стилі на польський палацик. Доброміль - охайне місто при цісарському тракці, має кам'яний монастир василіян на узвишші і руїни замку Гербертів на вершині високої гори. Щастя, що я добрався до Перемишля перед великою зливою, яка тривала три дні і три ночі й так страшенно бушувала, що не можна було нікуди вийти. Ріки Сян і Вігор так розлилися, що ціле перемиське передмістя Вовче затоплене водою, виглядають лише стріхи хат і верхів'я дерев. Втрати, заподіяні повинню, величезні, звідусіль надходять вісті, що там цілі села позносило, урожай з поля забрало, мости поруйновано й перервано будь-який зв'язок. Коли б не поспішав так, злива могла застати мене на Бескиді, і тоді не знаю, як би мені повелось.

Перемишль - одне з найдавніших міст Галичини, бо уже в X ст. згадують про нього літописи. Лежить над Сяном; в XI і XII ст. було центром окремого руського князівства, столицею князів Володара і Володимирка; згодом це князівство об'єдналося з Галицьким, а за часів володимирського князя Романа Мстиславича - з Волинню; у XIV ст. його спіткала така ж доля, як і всю Галичину, воно потрапило під панування польського короля Казимира Великого. Сьогодні належить до найбільш відомих міст Галичини, є резиденцією крайового уряду, має лицей (з філософським і теологічним відділенням), гімназію... Його найбільшою окрасою є критий міст через Сян. Над містом на горбі стоять ще руїни замку, але даремно ти хотів би пізнати в них замок давніх руських князів... Тут із руських часів немає жодної пам'ятки: кам'яна церква, в якій були гроби князів, недавно, у минулому сторіччі, була розібрана і з цього матеріалу на цьому ж місці поставили кафедральний римо-католицький собор. Міститься тут також друкарня, де, крім українських шкільних підручників, друкуються також церковні старослов'янські книги, які, слід сказати, відзначаються чистотою і якістю друку...

Через кілька днів побачиш мене в себе, отже, даруй, що так мало пишу; ще не отямився я після мандрівки, ноги болять і ремінь від гуцульської дзьобеньки (тайстри), яку я двигав більше місяця, протер мені одяг і так в'ївся у рамена, що вони вкрились пухирями. В Перемишлі уважно переглядаю усе, що може згодитися для моїх праць у майбутньому.

Франко І. ЕТНОГРАФІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ НА БОЙКІВЩИНУ // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 36.– Київ, 1982.– С. 68–99.

З метою вивчення українського населення Карпат, зокрема бойків, у побуті яких збереглося багато архаїчних елементів матеріальної та духовної культури, Іван Франко в 1904 році взяв участь у етнографічній експедиції на Бойківщину за маршрутом: Мианець-Лютовиська-Дидьова-Локоть-Бориня-Сморже-Лавочне-Тухля-Славсько-Гребенів-Сколе, Вишне і Нижнє Синевідсько-Крушельниця. У результаті появилася ґрунтовна праця «Етнографічна експедиція на Бойківщину», опублікована в журналі «Zeitschrift für österreichische Volkskunde» (Jahrgang. I–II Heft. Wien, 1905, стор. 17–32; III–IV, s. 98–115). Ця стаття пропонується в перекладі з німецької.

I

За дорученням Наукового товариства імені Шевченка у Львові, а також Товариства австрійської етнографії у Відні протягом минулого літа організоване у Львові наукову експедицію для антропологічно-етнографічного дослідження так званої Бойківщини. До складу експедиції входили: автор цих рядків, який, на жаль, міг відбути лише одну частину цієї подорожі, професор Федір Волков з Парижа, Зенон Кузеля – слухач університету у Відні, а також інженер Павло Рябков з Росії, що брав участь лише в останній частині подорожі. Після попереднього листування вирішено було охопити, у зв'язку з обмеженим часом, лише частину бойківської території, пройти приблизно від Лютовиськ до Лавочного гірськими стежками, і від Лавочного аж до Синевідська, вздовж річок Опір та Стрий, паралельно із залізницею. Цей план і був виконаний.

Загалом експедиція тривала трохи більше місяця (від 18 серпня до 24 вересня), причому два учасники – професор Волков і З. Кузеля – працювали безперервно, д-р Франко 5 вересня повернувся до Львова, а Рябков щойно 15 вересня приєднався до експедиції. Експедиція ставила завданням зібрати переважно антропометричні матеріали, знімки типів і одягів, також предмети матеріальної культури, зокрема, їх зразки і зарисовки для музеїв Наукового товариства ім. Шевченка і Товариства австрійської етнографії. Ділянка фольклору і так званої описової етнографії (звичаї, народні вірування) були нами принагідно зачеплені, бо час для докладної збиральницької роботи в цій галузі був обмежений і невідповідний (в горах тривали гарячі польові роботи) та й сили експедиції були замалі. З цією метою експедиція була забезпечена повним антропометричним апаратом системи Манув'є та двома фотографічними апаратами; крім цього, у Львові відкрито мале фотоательє, де П. Рябков проявляв також вислані йому фотонегативи; таким чином стало

можливим виготовлення невеликим коштом значної збірки фотознімків (близько 500 штук).

Вся взята до уваги територія обстежена експедицією не рівномірно. Пристосовуючись до місцевих обставин, ми в одних місцевостях були коротше, в інших довше, а деякі смуги лише переїхали, фотографуючи тут і там цікаві споруди (церкви, хати) або типи одягів. Маршрут був визначений так: вихідним пунктом стала для нас мала залізнична станція Устрики на Перемишлянсько-Лупковицькому залізничному шляху, звідки ми переїхали до віддаленого за 20 км села Мшанець (по-народному Пшенець), де зустріли сердечний прийом, інтелігентну активну допомогу та сприяння з боку українського священика Михайла Зубрицького – видатного українського історика і етнографа, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка і доброго знавця західної гірської Бойківщини (сам за походженням бойко).

Тут ми пробули 10 днів. Виявилось, що вибір Мшанця як першої робочої зупинки нашої експедиції був дуже щасливий, бо це село розташоване надзвичайно вигідно – як завдяки збереженню стародавніх рис у культурі та способі життя, так і, з другого боку, через його дуже жваві торговельні зв'язки з гуцулами на сході і лемками на заході (особливо завдяки торгівлі живими вівцями); воно утворює місток між тими двома етнографічними групами українського народу, що теж залишило свої сліди на місцевій культурі. Тут також зібрано основний фонд колекції бойківських предметів, які тепер є власністю Музею австрійської етнографії та які будуть нижче докладніше описані. З Мшанця зробили ми екскурсію в сусіднє містечко Лютовиська, саме в дні великого ярмарку худоби (26 серпня), що внаслідок тривалої посухи і загрозливої нестачі паші та великого падіння цін на живу худобу “проходив доволі мляво. Тут ми закупили кілька запропонованих нам предметів, виготовлених у місцевому стилі, а також чимало своєрідних силянок, виготовлених селянками; жінки продавали нам їх просто з шії.

Другою більшою зупинкою було село Дидьова, розташоване над Сяном, майже за 30 км від Мшанця і 20 – від Лютовиськ, парох яких Іван Кузів також є видатним етнографом і добрим знавцем бойків. На жаль, погана погода перешкодила нам зібрати тут колекцію і провести такі ж докладні дослідження, як у Мшанці. Незважаючи на це, тут теж зроблено вимірювання та фотографічні знімки, оглянено селянські хати і закуплено в сусідньому селі Локоть декілька музейних предметів.

З Дидьової пішли через Локоть, Тирнаву, Турочки до містечка Бориня, де експедицію дуже гостинно прийняв місцевий парох Г. Мороз, в якого вона провела чотири дні. Тут знову зроблено вимірювання, знімки і дещо закуплено, потім експедиція поїхала через Висоцьке-Вижне до Сморжа, там переночувала і наступного дня подалася до Лавочного. Тут об'їжджено лише долину Опору від станції до станції: Лавочне, Тухля, Славсько, Гребенів, Сколе і Синевідсько, причому експедиція користувалася гостинністю і щирою допомогою українських священиків – Качмарського, Давидяка,

Мінька і Строцького. Незважаючи на погану погоду, зроблено екскурсію до Крушельниці і на цьому експедиція закінчилася.

Експедиція не мала ані можливості, ані наміру дати вичерпну картину цього під деяким оглядом гідного уваги, а дотепер ще мало дослідженого гірського населення – бойків. Це була, по суті, тільки спроба, зроблена більше для того, щоб зафіксувати найбільш цікаве й те, що пізніше треба було глибше й ширше дослідити, щоб встановити головні риси терену, аніж – щоб вичерпати предмет дослідження. Тому наведені нижче спостереження про бойків є поверховими замітками туриста, (який, щоправда, раніше декілька разів уже знайомився з краєм і населенням), радше поясненнями до зібраних предметів, ніж результатом точного етнографічного вивчення. Водночас треба відразу зауважити, що експедиція-якщо йдеться про кількість і якість проведених вимірювань на живих людях (загалом близько 300), а також про кількість зроблених фотографій (близько 500) і число зібраних предметів (з дерева, рогу, соломи, з різних металів, частин одягу, прикрас, моделей) – не лише перевершила все, що досі на цій території було зроблено (етнографи і музейні збирачі дотепер майже не цікавилися бойками), але загалом започаткувала систематичне дослідження матеріальної культури і типів цієї етнографічної групи.

Що стосується теперішніх досліджень, то ще в 30-х роках ХІХ сторіччя започаткував їх український священик і письменник Іван Вагилевич, вміщуючи статтю про бойків в «Casopis ceskeho Musea» в 1839 році. Вагилевич був мовознавцем, а не етнографом, і тому його зауваження не позбавлені історичної та мовознавчої фантазії, а для етнографа майже не являють вартості, вони не дають нічого з костюмології, історії будівництва, звичаїв і обрядів, а в характеристиці типів обмежуються загальними, часто моралізаторськими фразами. Цікавими в нього є дані про бойківську територію, характеристика діалекту та дуже скромний фольклорний матеріал, записаний з уст народу.

Ще скупіші дані тогочасних польських етнографів, зокрема Войціцького, що в своїх численних компіляціях торкався також бойків, але поза загальними фразами, деякими піснями, приказками нічого важливішого не зміг дати.

Першою людиною, що з сучасною науковою підготовкою об'їздила частину бойківської території та опублікувала висновки своїх спостережень, був покійний професор Краківського університету і член Академії Ізидор Коперніцький. Я мушу про його експедицію дещо сказати, бо також брав у ній незначну участь. А саме-ще в 1886 році листувався з шановним і дуже симпатичним видавцем «Zbiogu wiadomosci do antropologii krajowej» і переслав йому збірку бойківських весільних пісень та звичаїв з Лолина, що вийшла в ХІІІ томі «Zbiogu». Вже тоді я розвинув у листі до Коперніцького план етнографічної експедиції на бойківську територію під патронатом Краківської академії і – на випадок, якщо б він побажав очолити справу, – я запропонував не тільки особисті послуги, але й брався також зацікавити групу молодих студентів та знайомих мені сільських священиків і, таким

чином, організувати помічників для записування народних пісень, казок, звичаїв, проведення вимірювань і т. д. Коперницькому сподобався мій план, він визнав важливість дослідження цієї території, проте із невідомих мені причин до організації такої експедиції не дійшло, і доктор Коперницький обмежився тим, що сам зробив подорож і просив мене назвати йому відповідні пункти обстеження та дати рекомендації до знайомих мені місцевих парохів. Він справді відвідав частину тепер нами дослідженої території (Лютовиська, Дидьова, Тухля), зробив антропологічні вимірювання, зібрав діалектографічний та фольклорний матеріал (особливо народні загадки), а також здійснив інші спостереження. Але, на жаль, через деякі причини висновки його екскурсії позбавлені вартості. По-перше, він не мав у своєму розпорядженні видатних фахових збирацьких сил, а сам зібрав дуже мало фольклорного матеріалу, до того ж те, що він зібрав (збірка народних загадок), досі не опубліковане. По-друге, Коперницький хотів відразу охопити занадто велику територію, заселену українцями (лемками, бойками і гуцулами), що, зрозуміло, могло призвести лише до поверховості. По-третє, в тій галузі, де він виступив, так би мовити, як відкривач, в галузі антропометричній і антропологічній, він був недостатньо забезпечений, не мав фотоапарата, а з антропометричних мав тільки застарілий прилад для вимірювання черепа. Всюди, куди він прибував, робив дуже мало вимірювань, отже, результати його вимірювань і спостережень, опубліковані в його «Zbiórce», зовсім не відповідають сучасним науковим вимогам і містять переважно неправильні і передчасні висновки.

В останніх десятиріччях XIX століття в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові виник центр наукових досліджень і публікацій, який, завдяки сприятливому збігові обставин, також обіцяє зробити багато корисного для етнографічного та етнологічного дослідження країни і дійсно дотепер уже досяг більшого, ніж це було під силу попереднім поколінням. До цих обставин я мушу передусім віднести спільну працю окремих людей, які безкорисливе самопожертвування в ім'я науки і любов до власного народу поєднували з ґрунтовною науковою підготовкою... Важливо те, що в розпорядженні Товариства є надзвичайно здібні та пильні збирачі етнографічних і етнологічних матеріалів (можна назвати хоч би секретаря Товариства В. Гнатюка, гімназійного вчителя О. Роздольського, вчителя реальної школи В. Шухевнча, священника М. Зубрицького і народного вчителя Л. Гарматія), діяльність яких дала змогу присвятити етнографічним студіям в Товаристві дві серії публікацій: «Етнографічний збірник» (дотепер 16 томів) – для фольклорного матеріалу та «Матеріали до українсько-руської етнології» – для дослідів і збирання в галузі доісторичної археології, антропології та описової етнографії (дотепер 7 томів). Хоча жоден з цих томів не був спеціально присвячений Бойківщині, все ж у них появилася низка чудових праць і матеріалів з етнографічного дослідження цієї території. Так, М. Зубрицький видав ретельно складений календар свят і звичаїв із Мшанця та його околиць, далі – основу на документах і народних переказах статтю про годівлю овець і торгівлю ними у Мшанці. В.

Гнатюк помістив у VI томі «Етнографічного збірника» велику кількість народних анекдотів, які записав саме у Мшанці. Крім того, в повідомленнях Товариства з'явилася стаття проф. Грушевського про знайдені бронзові мечі в Комарниках біля Борині, в бойківських горах, М. Зубрицький опублікував статтю – основу на народних переказах та документах – про голодні роки 1846/47 в бойківських горах, В. Охримович подав цікаву публікацію про залишки комунізму в бойків; В. Гнатюк – невелику розвідку до діалектології бойків. Ті та раніше надруковані в різних періодичних публікаціях роботи (М. Зубрицький: «Село Кондратів» у видаванні мною журналі «Житє і слово»; В. Охримович: «Етнологічні зауваження» – там же; Ольга Франко: «Сімейне життя бойків», видрукувану в одному з альманахів; Іван Кузів: «Весілля бойків в Дидьовій, видрукувану в «Зорі») становлять основні результати дотеперішньої збиральницької та дослідницької роботи про цю цікаву етнографічну групу українського населення. Об'ємиста, видана польською мовою книга пані А. Гринбергової, опублікована і премійована музеєм Дзедушицького у Львові, – про округ Старе Місто (тепер Старий Самбір), що охоплює майже виключно бойківські поселення, не має майже ніякої наукової вартості, бо авторка підійшла до своєї роботи без будь-якої наукової підготовки, в неї не було елементарних лінгвістичних та етнографічних знань, необхідних для такої роботи.

II

Мабуть, не буде зайвим сказати, що карпатські гори в Галичині, за винятком малого клина на заході, заселені майже виключно українцями. Від містечка Півнична українські поселення тягнуться на схід, де вони біля Кут переступають галицький кордон і далі в Буковині сягають по Кирлібаби. Це населення утворює три етнографічні, а головню діалектологічні, досить чітко окреслені типи: лемки, бойки і гуцули. Лемки заселяють більшу частину західних гір, вклинившись з одного боку між польські поселення, з другого – втискаються між словаків і на угорській частині сягають аж до Ціпса. На схід розтягаються їх поселення до містечка Лютовиська. Ця стійка історично й етнографічно група досі залишається загадкою. Повне дослідження її території є настійною вимогою етнографічної науки. Середню частину гір від Лютовиськ до Делятина заселяють бойки, а східну частину – гуцули. Завдяки надзвичайно щасливим обставинам останні віддавна привернули до себе увагу і стали предметом доволі широких студій. Тут можна назвати хоча б праці Бідермана, професора Кайндля і Шухевича, а за останній час – також професора Волкова.

Щодо бойків, то передусім слід зауважити, що вони на всій своїй території, порізаний багатьма крутими ланцюгами гір, не становлять однорідної маси. Навпаки, крім багатьох спільних рис відкривають уважному етнографові більш-менш стільки відмінностей, скільки на цій території є річкових русел, що звичайно обумовлюють місце поселення і роблять можливим жваве спілкування. Ми під час екскурсії, відвідавши лише частину

краю – між горішнім Дністром і горішнім Сяном, а потім по руслах рік горішнього Стрия і Опору, – зауважили дві доволі різко окреслені відмінності, про які мова йтиме далі.

Ім'я бойки (називний відмінок однини бойко, жін.- бойкиня) є кличкою, яку дають мешканці долин мешканцям гір. Вони самі називають себе не так, а – верховинці, горяни (тубільці гір, поселенці узгір'я). Про походження назви «бойко» віддавна ведеться жвава суперечка в українській пресі; навіть виводили назву від кельтських воєн, однак ця дискусія не дала позитивного результату.

Коли йдемо від міста-фортеці Перемишля через Лупків на Угорщину і входимо за станцією Хирів у гори, то опиняємося на території бойків. Гори тут ще не високі, більше покриті лісами (звичайно, дуже прорідженими); поміж високими гірськими пасмами розтягаються великі горбковисті долини, поперетинані численними, переважно маловодними потоками. Села при шляху (Коросно та інші) не мають ніяких типових ознак. Великий, магістральний тракт скрізь розсіяв сліди свого впливу: великі муровані стодолоподібні будинки, чепурні вілли, характерні для всієї Галичини єврейські корчми і т. д. Хіба не могли б зацікавити уважного етнографа доволі густо розсіяні в долинах і на схилах гір примітивні оборони найрізноманітніших зразків. Можливо, не зайвим буде тут докладний опис цієї дуже характерної для всіх карпатських гір господарської споруди.

Із дубових, товщиною в руку, добре висушених колод обтісують бруси від 3 до 4 м завдовжки; у двох на обох кінцях роблять довгасті отвори, немов вушко в голці, інші дві на обох кінцях відповідно зарізують. Потім складають їх у квадрат і в усі плоскі кінці забивають дерев'яні кілки. Далі верхні внутрішні краї дещо стісують і в них висвердлюють на відстані від 15 до 20 см грубим свердлом скісні отвори, завглибшки на палець, так, щоб вони всі вказували на спільний центр. В ці отвори вкладають гладкі, прямі, завдовжки 2–3 м і досить товсті соснові жердини, що вгорі сходяться і скріплюються міцно сплетеним з хмизу вінком. До цих жердин прикріплюють довгі тонкі ліщинові поперечки, на відстані 20–30 см одна від одної, і цей стіжкуватий каркас покривають солом'яною. Це виконують таким способом: беруть звичайну, очищену від бур'яну житню або пшеничну солом'яну, набирають її жмут, який прикріплюють до найнижчої поперечки; поруч з першим тісно, як тільки можливо, кладуть другий жмут соломи, потім третій і т. д., аж поки не обшиють ними весь низ. Вище таким же способом прикріплюють наступні шари жмутів, вершок покривають великою, туго зв'язаною солом'яною шапкою і поверх ще – глиняною «макітрою». Виготовлений таким способом дах доволі важкий; тепер йдеться про те, щоб дати йому підвалину. На місці, де його споруджено, або де він остаточно повинен стояти (звичайно, будують його саме там), викопують під його чотирма вуглами чотири доволі вузькі отвори, на 1 м завглибшки і в них прямовисно вкладають чотири-товщиною від 8 до 10 см, і довжиною від 4 до 6 м – стовпи, утрамбовують навколо них землю і часто ще закріплюють їх у землі великими клинами. Ці стовпи ставлять так, що кінець кожного проходить крізь отвір у вуглі даху, тож ця

квадратна пірамідальна споруда спочиває на чотирьох стовпах, і її можна на них піднімати або опускати. Піднімання здійснюється простим дуже дотепним способом. У всіх дубових брусах, там, де вони попарно утворюють вугол, виверчують по одному отвору на відстані 20 см і до кожного прикріплюють скручену з дерева линву так, щоб вона обіймала прямо наставлений кілок. Тягнути дужими руками за ці дерев'яні линви, прикріплені на всіх вуглах, господар піднімає дах поступово, один вугол за другим; іноді для цього стають на драбину. Як тільки дах піднімуть угору, він своїм власним тягарем зависає на тому місці і не потребує ніякої підпори. Якщо треба його опустити, то знову дах дещо піднімають угору, аж поки дерев'яна линва не звільниться на кілку, тоді його рукою, по кілку, опускають до потрібного місця, вільно завішують. Так виникає примітивна, але вельми практична будівля, яка служить для збереження сіна, соломи і збіжжя, і дах якої при заповненні піднімають, при спорожненні – опускають. Уся будівля зветься по-українськи «оборіг», по-польськи «brog»; вертикальний дерев'яний кілок називається «оборожина», дубові бруси – «огнида». Етимологія слова «оборіг» неясна, його виводять звичайно із слов'янського кореня «брег» (німецького «Berg-gen»), що, зрештою, також правильно; сумнівним є тільки, чи воно утворене безпосередньо із слов'янського кореня, чи виникло з німецького «Heuberge». В Шредера «Reallexikon der indogermanischen Altertümer» я не знайшов ані слова Heuberge (йому відповідає старе Ferme), ані докладного опису цієї споруди, то не буде, може, зайвим поділитися тут моїми спостереженнями про її географічне поширення. У Східній Галичині виступає вона переважно в горах і в багатому на ліси підгір'ї; здається, що русла Дністра і Бистриці коло Станіслава становлять межу її поширення на півночі, Полтви і Бугу – на сході. На галицькому Поділлі, як і на наддніпрянській Україні, оборіг невідомий. В Західній Галичині зберігся головно в горах і звідти переходить на Моравію і Чехію, потім виступає знову в альпійських країнах; один з таких оборогів я бачив торік на Ломбардській низовині недалеко Венеції, а з «Leipziger illustrierten Zeitung» (річник 1902) довідуюсь, що він зберігся ще тут і там у старих селянських господарствах біля Гамбурга. Можливо, що ці мої замітки заохотять декого до ближчого вивчення цієї цікавої споруди.

З вікон залізничних вагонів ми могли лише спостерігати, як ці старовинні селянські споруди різко змінюють свою форму й модернізуються. В одному місці зникли старі, виготовлені з дерева та соломи шатроподібні піраміди і квадратний дах, з дощок або з юнтів, уміщений поміж чотирма стовпами, в іншому – не побачиш уже примітивного механізму для піднімання даху, стовпи просвердлено на рівномірних відстанях, а дах підпертий міцними дерев'яними кілками. В долинах, де частим гостем є повінь і сіно в оборогах могло б зіпсуватись, бачимо, що його нижню частину, заввишки 1,5–2 м., перебудовано на повітку – стайню – або для худоби, або для свиней, чи то навіть на літнє житлове приміщення.

Перше бойківське село, яке ми відвідали, – це Бандрів; у ньому, крім корінного українського населення, є також німецька колонія, і ми мали змогу

спостерігати відмінності між німецьким і українським способом поселення. Якщо німецькі хати стоять з обох боків вулиці рядами і доволі скупчені, мають малі квітники перед вікнами, декілька криниць з високими журавлями – ще далі спереду, на вільному місці біля вулиці, вікна звернені до вулиці, а городи далеко поза хатами, в українців – навпаки: хати стоять і тут і там, розкидані посеред городів з головної вулиці ведуть до них довгі та вузькі провулки. Кожна хата, очевидно, побудована на місці, яке власникові видавалося найвигіднішим, криниці викопані у віддалених, тихих місцях, вони здебільшого затінені прастарими вербами. Криниці відносно неглибокі, цямриння їх з суцільного видовбаного смерекового пня, інколи від 1,5 до 2 м у діаметрі. Хати мають лише одну спільну рису: всі вони вікнами звернені на південь. Хочу зауважити, що все це типове для українських хат у Східній Галичині. Проте нам доводилося бачити цікавий виняток із цього правила: в Дидьовій, в Локоті і частково в Лютовиськах, де хати звернені не на південь, а на схід, отож у Дидьовій, де дорога пролягає вздовж села із заходу на схід, всі хати, звичайно, крім єврейських, звернені сліпими вузькими боками до вулиці. Наскільки цей звичай поширений і чим він пояснюється, не беруся судити. Лише в Мшанці ми мали нагоду докладніше дослідити типовий спосіб будівництва місцевих бойків. Характерним для цього способу є те, що хата і всі господарські будівлі споруджені в ряд, під одним дахом. План цього виду типової хати я можу тут показати на прикладі хати Федора Цмая.

Це будівля в 48 м завдовжки і 26 м (мабуть, помилка) завширшки, з вікнами, зверненими на південь, на просторі подвір'я, будівля споруджена з товстих, зовні не тинькованих обапалів, під високим солом'яним дахом, з криною галереєю, що йде вздовж усієї будівлі.

Чим заможніший селянин і чим більша його земельна ділянка (первісно всі земельні ділянки були одної довжини – від межі і до межі села і відрізнялись лише шириною), тим довша будівля, і тим більше в неї приміщень і підвалів. Проте тепер, через численні поділи, важко знайти таку будівлю, яка б зберегла свою первісну довжину. Де ділено первісну земельну ділянку по її ширині, там нерідко розподіляють поздовж, на дві частини, стару хату та відповідно перебудовують її, очевидно, ліву половину перебудовували на житлове приміщення, або частину господарських будівель відділяли від хати; іноді будували її під прямим кутом або будували окремо. Таку дводільну хату ми бачимо в господарстві Івана Сухого, про яку ще йтиме мова...

Як поступово поділ землі впливав на спосіб забудови, найкраще бачимо на прикладі комплексу будинків сім'ї Пірнака.

Спочатку майже весь комплекс був власністю однієї людний, діда сьогоднішньої сім'ї Пірнака. Будинки А і В утворили суцільну споруду, інших не було. Але сини того Пірнака поділилися. Розділили між собою батьківську хату і, оскільки одна половина господарських споруд була перебудована в новий житловий будинок, мушили виникнути тепер будинки С і Д. Згодом дійшло в сім'ї Пірнака до нового поділу і будинок Д, як це було перше, знову частково перетворено на хату, а саме так, що комора одержала

залишені три звичайні вікна (звернені на південь, хоча від вузького боку будинку!), зате лишилась без дверей. Лише з току було вставлено в цій оригінальній кімнаті необхідні двері. До цієї нової хати прибудовано нову господарську споруду F. Але і в сім'ї Григорія Пірнака дійшло до нового поділу, тож з'явилося житло E і при ньому господарська будівля G.

Окиньмо поглядом бойківську хату. Найперше мою увагу привернуло те, що майже всі хати в Мшанці мають три вікна. На долах, оскільки мені відомо, такого не буває. Хата Івана Сухого має навіть чотири вікна, а всередині влаштована так, що, по суті, розділена на дві кімнати, які мають спільну піч і, крім цього, одну малу англійську кухню і спільний стіл. В інших місцевостях нікому не спало б на думку дводільну кімнату так улаштувати, зробили б скоріше дві кімнати і розділили сіньми.

Це перші помітні сліди спільного життя великої сім'ї (подібно як в індійських joint family і сербських zadruga), яка дотепер трималася в тому закутку Бойківщини. В Мшанці ті сліди вже досить слабкі; в основному є лише чотири хати, де живуть великі сім'ї. Ми оглянули докладніше тільки одну з них – а саме хату згаданого Івана Сухого: його сім'я складається загалом з 13 осіб, він сам зі своєю дружиною, два одружені сини зі своїми дітьми, крім того, третій син живе в Америці та посилає всі заощадженні гроші батькові додому. Іван Сухий є засновником цієї сім'ї в повному значенні того слова. Він прийшов у приїми до сім'ї своєї дружини; там була мала сім'я; він двічі погорів і теперішню хату, якою пишається, побудував з єдиної купленої смереки. Широкі метрові обаполи в стінах роблять його розповідь доволі ймовірною. До свого господарства кілька років тому докупив він гарну ділянку (8 до 10 моргів), у сусідньому селі й веде все господарство зі своїми синами, не думаючи про його поділ.

«Ми живемо, дякувати богу, в згоді, – розповідав мені старий Іван, – сини в мене слухняні та й я також нічого без цих не роблю. Також жінки згідливі й працьовиті». Я спитав Його, чи давніше була така велика сім'я, як тепер, – він не знав, що мені на це сказати. Він сам не проживав ані в батьківській хаті, ані в хаті свого тестя в такій великій сім'ї. «Це бог дав мені, бо я завжди і всюди вмів давати собі раду, і так ми живемо разом». Він, очевидно, гордий із своєї сім'ї, зі своїх порядків у хаті.

III

Про антропологічний тип населення я не буду говорити; сподіваюся, що пан Волков незабаром опублікує результати своїх вимірювань. Згадаю лише, що бойки в основному середнього росту, в них переважає світле волосся.

Їх їжа, як і всіх українських селян, складається переважно з рослинної страви, яка проте в горах дуже вбога й одноманітна. Вони вирощують переважно овес і картоплю, також трохи капусти і овочів. Капусту восени дрібно шаткують і квасять; з квашених червоних буряків варять борщ, і це все найголовніші страви протягом року. « Де в хаті борщ, капуста: там хата

не пуста», говорить місцева приповідка. Хліб, особливо глибше в горах, печуть майже виключно з вівсяної муки і рідко навіть заквашений, частіше не квашений, так званий «ощипок». Спечений з погано змеленої муки, переважно твердий, як камінь, цей бойківський хліб для мешканців долин є синонімом убогої їжі, треба хіба що гострого гірського повітря та рухливого способу життя бойків, щоб перетравити цей хліб. З вівса також готують киселицю і дуже смачну кашу, подібну до квекеру, що останнім часом з'явився в продажі. Її приготовляють так, що цілі зерна вівса спочатку варять, потім сушать і аж тоді ручними жорнами, або ніжною чи ручною ступою очищають від луски й ретельно провівають. Крім картоплі, вирощують також біб, що править за «другий хліб», та їдять його з борщем. Огірки, які влітку становлять важливу складову частину їжі, не дозрівають в горах, і їх купують у мешканців долин, переважно у німецьких колоністів.

З тваринної їжі певну роль у поживі бойків відіграє, по суті, лише молоко з його продуктами (зокрема солений овочевий сир, так звана бринза); м'ясо є рідким гостем на їх столі, якщо не говорити про сало, чи свинячий смалець, що його купують у містечку, звичайно лише тоді, коли в хаті немає коров'ячого молока.

Більше деталей про бойківську кухню, приготування страв і зміну меню в різні пори року сподіваюся зібрати при іншій нагоді, бо при теперішній екскурсії для цього не вистачало ані часу, ані можливостей.

Щодо житлових умов, то звичайна бойківська хата переважно будується для однієї сім'ї, тобто вона має лише одну кімнату, що водночас служить і кухнею і спальнею. Але звичайно сплять в тій кімнаті лише старі, жінки та діти; дорослим мужчинам не личить спати в хаті; вони сплять або в стайні, або (влітку) на оборогах, якщо взагалі не ночують поза домівкою – в колибах у горах, або на пасовиськах.

Кімната, хоча й доволі простора, влаштована дуже негігієнічно, має здебільшого низьку стелю, малі нерухомі віконця (ще в XVIII столітті всі вони були без скляних шибок, а тільки обтягнуті міхурами), і піч без комина, тож дим іде прямо на кімнату, наповнює її всю під час кожного палення, особливо верхню частину, приблизно в рівень з ростом людини (міряючи знизу). Внаслідок цього стіни, починаючи з висоти, зовсім чорні та вкриті сажею; нижня частина також не тинькована, лише дерево обшкрябують склом, або річковими черепашками і миють гарячою водою, і тоді воно має доволі цікавий темно-жовтий колір, а напередодні миття, що доволі рідко трапляється, досить брудне. Те, що так сяк законопачені щілини між погано припасованими обаполами є надійним пристановищем для блошиць і всілякої іншої нечисті, знає кожний, хто змушений був переночувати в такій кімнаті одну ніч.

Давню звичку жити в таких задимлених приміщеннях бойки намагаються пояснити по-різному: дим консервує дерево й оберігає його від шашеля; далі, така хата безпечна в пожежному відношенні, з неї випускають назовні – дверима та маленьким отвором у стелі, який можна затулити, – тільки холодний дим; нарешті, все тепло, особливо морозної зими,

затримується в кімнаті. Здоров'я людей, які проживають там, очевидно, не беруть до уваги, та й, здається, вони досить добре переносять цей дим, бо в них не часто зустрічаються хвороби очей, легень, чи дихальних шляхів, як наслідок частого вдихання диму. Отож звичай будувати печі без димарів настільки сильний, що кілька років тому турківський окружний староста видав спеціальне розпорядження, в якому категорично наказав побудувати в старих хатах димарі і вивести їх на дахи. Оскільки й вельми страшна для бойків жандармерія ревно стежила за виконанням цього наказу, то незабаром на бойківських хатах почали красуватися комини, зроблені з дерева та глини, і це вдовольнило старосту; то нічого, що жоден комин не мав сполучення з піччю і не міг пропускати диму, а всі хати, як і раніш були курні, – про це дізналися по кількох роках, коли в Турці з'явився новий, менш строгий староста, який призабув розпорядження свого попередника, і всі бойки з радістю скинули обридливі страховища із своїх дахів.

Для ночівлі членам сім'ї служить піч, привілейоване місце дітей, особливо взимку, лавки при печі та попід стінами; бабуня переважно теж спить на печі. Батько та мати сім'ї сплять на ліжку, збитому з грубих дощок і сучасно прикритому соломною та ряднами. Подушок мало – 2, або 3. Найстарший чоловік у хаті, інколи батько, частіше дід, має привілей спати на столі; звичка нечувана в жителів долин, де стіл вважається святим місцем, освяченим хлібом і на стіл кладуть хіба що померлих малих дітей.

Бойківська хата справляє непривітне враження. Через чорні, вгорі густо вкриті сажею стіни нутро здається ще темнішим, ніж воно є насправді, із-за маленьких віконць. Ніяка прикраса, ніщо барвисте не тішить ока в бойківській хаті, не видно ані образів святих, ані розмальованої кераміки. Принаймі про околицю, в якій ми побували (Мшанець – Дидьова), можна сказати, що тут немає нічого з кераміки; і взагалі я не знаю місцевості в бойківському краї, де б існувала гончарня. Цієї галузі промислу бойки не плекають; найнеобхідніше – звичайні глиняні горшки – купують вони в містечках; це переважно вироби мешканців долин. Глиняні миски ще рідше трапляються, ніж горшки; користуються радше дерев'яними мисками. Щодо образів святих, то ми знайшли тільки де-не-де, малі, сучасні кольорові літографії, нового походження, приклеєні на західній стіні кімнати (напроти вхідних дверей) – спосіб прикріплення нечуваний для мешканців з низин, де кожний господар дому вважає справою честі повісити на стіні – скільки можна, – кольорові малюнки святих в рамах за склом, або мальовані на дереві олійними фарбами. Лише в одній хаті у Мшанці ми знайшли доволі старий образ, різьблений по дереву, без будь-якого кольорового малювання, цілком зчорнілий, і, незважаючи на дію диму, густо поточений шашелем; різьба досить примітивна, виконана в Києві або на зразок дерев'яних «ікон», що їх виготовляли в Києві. Вміщені на ній, в нижніх кутках, під центральним зображенням (розп'яття Христа), малюнки опікунів Печерської Лаври, святого Антонія і Теодозія, вказують зовсім виразно на походження ікони. Щоправда, традиція сім'ї, якій належить ця ікона (вона зберігається зараз в Музеї Наукового товариства ім. Шевченка у Львові) приписує виготовлення

її недавно померлому членові сім'ї. Все це вказує на те, що релігійні образи в тій околиці є рідкістю.

Бойки не люблять прикрас і оздоб, і в цьому зовсім не схожі, наприклад на свого східного сусіда, гуцула; бойко практичніший, він дивиться на речі з погляду доцільності. Спосіб будування житла дозволяє йому взимку мати всю худобу, так би мовити, обіч себе, під одним дахом; більше того, господар дістає змогу, не переступаючи порога свого житла, зачинити зсередини всі двері. Його ліси з давніх-давен належали польським панам і ще до середини ХІХ століття були пристановищем для всіляких грабіжників, і кожний господар мусив мати це на увазі. Для цього було дуже важливим мати для дверей надійні замки, які не легко було відімкнути ззовні. Замки ці виготовляли з міцних дерев'яних планок, що ними закладалися двері на всю ширину; кінці їх засовувалися в спеціально покарбовані замки, які можна було відкрити лише відповідними дерев'яними ключами. Особливість бойківського способу будування, полягає в тому, що, наприклад, суміжну із жилою кімнатою комору можна закрити з тієї ж кімнати через видовбаний у стіні отвір; із сіней так само можна було замкнути через такий же отвір хліви для худоби і стодолу.

Така сама простота і відсутність прикрас характеризує загалом і бойківський одяг, хоч й трапляються своєрідні відмінності. Для Мшанця вважається типовим чоловічий верхній одяг, що майже не відрізняється від жіночого: сіряк має такий самий крій, зроблений з такого самого грубого, пофарбованого в червоний, або сіро-коричневий колір овечого сукна, майже без ніякої вишивки або іншої прикраси. Взимку чоловіки і інки носять подібні овечі кожухи. Улюблених гуцулами та східними бойками (на схід від річок Стрий та Опір), коротких, без рукавів, киптарів ми тут не зауважили; зате тут улюблені лейбики з рукавами, виготовлені із сукна, або лляного полотна. Чоловіки носять влітку чорний повстяний капелюх (крисаня), взимку – хутряну шапку з овечої шкіри. Характерних гуцульських і покутських хутряних шапок, з багатими оздобами з лисячого хвоста і з навушниками (т.зв. клапання), тут немає. Повсякденним літнім і зимовим взуттям є ходаки з волової шкіри, які прикріплюють до ноги конопляними, або вовняними шворками (волюки). Таке саме взуття носять і жінки. Чоботи, або черевики тут рідкість.

Нижня одежа складається із сорочки, яка в чоловіків сягає майже до колін і не заправляється в штани, а носить на випуск штанів з грубого лляного полотна і ремінного пояса, який в дорослих звичайно буває завширшки в долоню, у хлопців вужчий. В Мшанці носять пояси лише із чорної шкіри і нічим не прикрашені; в інших селах чоловіки носять широкі червоні пояси з м'якої шкіри, якими оперізуються двічі; вони прикрашені різними нашивками, або тиснутими узорами. Лише в басейні Опору і далі на схід і південь (в північній Угорщині) ми знаходимо справді дивовижні шкіряні пояси, які закривають весь живіт власника – де-не-де їх носять на голому тілі, бо сорочка в таких випадках закриває лише груди й кінчається нижче грудної соски. Чоловіча сорочка здебільшого не вишивана, або має

лише примітивні вишивки на комірці й на грудях; вона застібається переважно спереду, але інколи (в Лавочному) – дещо збоку, або ззаду. Характерними для бойків з околиць Мшанця і Лютовиськ є великі, часто завбільшки, як долоня металеві запонки для сорочки, прикрашені дзеркальцем. Жінки носять переважно менші запонки з дзеркальцями, або без них. Більші дзеркальні запонки, які вже коло Турки і далі в околицях Борині зовсім зникають, виготовляють звичайно місцеві майстри, менші – без дзеркальні – виробляють десь мануфактурним способом і продають на ярмарках.

Всі чоловіки починаючи від хлопчачого віку, і дуже багато жінок, особливо старших, курять люльки. Люльки глиняні, з малими зігнутими цибухами. Спочатку купували лише глиняні люльки; прикраси з бляхи, як і покоришки, робились удома; ця звичка ще не зникла, на що вказують здобуті для музею дерев'яні форми для витискання бляхи для тих прикрас, хоча на ярмарку продають люльки – різної форми – з подібними бляшаними прикрасами. Дерев'яними, або порцеляновими не користуються.

Оскільки люлька є незмінною супутницею чоловіка, то й інші, необхідні для неї речі – капшук і протичка – дріт о чищення цибуха, а також – давніше – кресало (шмат губки, кременю та сталі), – належать до постійного його спорядження. Протичку і складаний ніж ще й сьогодні майже кожний носить на тонкому ремінці, прикріпленому до пояса; в шкіряному поясі старших людей знайдеться доволі часто також мішечок з кресалом, хоча його вже витіснили сучасні сірники. Капшук виготовляли переважно з виправленого набіло і облямованого вгорі кольоровою шкірою, або тканиною та прикрашеного кольоровими шнурочками, чи китичками баранячого міхура.

Жіночий одяг відрізняється від чоловічого тільки нижньою одежею, головними і нагрудними прикрасами. Жіноча сорочка звичайно дещо коротша за чоловічу і відрізняється вишиваними уставками. Як це можна побачити із зібраних головню у Мшанці зразків вишивок, бойківська вишивка в порівнянні з гуцульською і особливо покутською стоїть на значно нижчому ступені: узорі бідніші мотивами, простіші, кольори однотонні; дуже часто використовують один єдиний, а саме чорний колір, виконання грубіше. Я вказую на деякі зразки сорочок, вишивки яких були виконані доморобними, почорненими сажею з соснового дерева нитками – у жителів Покуття і гуцулів, які люблять чистоту і колоритність це було б неможливим.

Жіноча спідниця в Мшанці має два види: мальованка на щодень і фарбан на святкові дні. Мальованку виготовляють із звичайного домотканого полотна, на яку методом вибійки друком наносять різні досить грубі узорі. Цим друкуванням займаються головню євреї, але воно не було ніяким імпортом, а старим місцевим промислом, про що свідчать місцеві назви узорів, а також знаряддя для вибійки, сьогодні вже не вживані (зокрема дошки з вирізаними узорами), які ще тут і там зберігаються в селян. Назви узорів у різних околицях різні. Я зібрав лише з околиць Мшанця і Лютовиськ. Узор рисують на дошці відповідної ширини і в один метр завдовжки, потім вирізують ножем, або долотом і накладають валиком

фарбу, виготовлену з дрібнозернистої сажі та олії і вибивають його на злегка зволоженому полотні, теж за допомогою валика. Євреї, які займаються цим промислом, зветься «малярами», або «димкарами» – вони звичайно ходять зі своїм знаряддям (кілька дощок, пара валиків і горщик з черню) від села до села, від хати до хати, вибиваючи декілька узорів і беручи за це плату грошима, або натурою – полотном для мальванки.

Фарбан – це важка частина одягу, виткана з вовни. В Дидьовій, та в інших селах над верхнім Стриєм та Опором під цією спідницею носять ще другу, трохи довшу, зроблену з білого полотна, що низом має вишивку, завширшки в долоню, яку вино з-під короткого фарбана. В Дидьовій ми купили дуже цікаву вишивану спідницю, якій за місцевим переказом більше ста років – вона правила виключно за весільний одяг для всіх сільських дівчат, коли вони йшли в церкву до шлюбу. Крім цієї спідниці носять жінки запаску з білого полотна, яка звичайно складається з двох пілок, сполучених по вертикалі примітивною мережкою. Пояс – це вовняна крайка фабричного, або домашнього виробу. Дівчата носять на грудях кольорові скляні намиста, старші жінки – також справні, або несправжні коралі, мідні хрести (більші на окремі стрічці), або, якщо менш, то нанизані поміж намистами. Такого вантажу із хрестиків, що його так часто тягають на своїх шиях гуцулки, ми тут не помітили. Дівчата носять перстені місцевої роботи; хлопець, який хоче подобатися дівчині, дарує їй перстень; якщо вона носить його на пальці, то це знак, що він їй подобається, а якщо вона подарує його іншому, тоді перший, що подарував, не має чого сподіватися.

До характерних ознак жіночого одягу в околицях Лютовиськ належать так звані драбинки, нашійні силянки із кольорових скляних намистин, нашити на шматку сукна, або полотна; застібаються вони гапником. Ці драбинки носять тут лише дорослі жінки, і в селах, де їх носять, вони є невід'ємною частиною жіночого одягу, тому жінка, в якій ми на ярмарку в Лютовиськах купили її драбинку, зняла справжнє голосіння: «Ой, Боже ж мій! Тепер я перед цілим селом зганьблена, як можу я показатися між людей така гола, без драбинки?» Звичайно, це не перешкодило їй продати свою драбинку, лише мусили ми за її сором доплатити ще шість крейцерів. Ці драбинки називають в Лоліні (Стрийський округ) ширинками, вони схожі на гердани, що їх носять гуцулки і покутянки. Порівняння обох видів цих прикрас показує, наскільки нижче стоять вироби бойків, від виробів їх східних сусідів, – щодо узорів, поєднання кольорів, а також технічного виконання (величина намистин, симетрія і тонкість виконання). Географію поширення цих прикрас, як і їх призначення (на Покутті носять також молоді лопці на капелюхах) треба ще дослідити; мешканці низин – з околиць Перемишля, Самбора, Дрогобича і Стрия – не знають їх зовсім.

Жіночий головний убір виявляє в різних околицях, що ми їх відвідали, велику різноманітність і вимагав би детального розгляду та докладного розподілу по районах. Тут треба виділити лише те, що є найбільш очевидним. Головні убори дівчат відрізняються, як це всюди помітно, від головних уборів заміжніх жінок. Дівчатам дозволяється ходити з непокритою головою.

Заміжня інка цього робити не може; для неї сором «світити волоссям». Так само дівчатам дозволяється величезна різноманітність і пишність кольорів кожного головного убору, тим часом, як жінки змушені носити більш простий, звичайно білий головний убір (рантух). Безпосередньо на волоссі, яке не сміють заплітати в коси по-дівочому, носять жінки чеpecь, обшитий смужкою сукна завширшки в три пальці, що звичайно закриває голову спереду аж до чола. На цей чеpecь обручеподібно зав'язують хустку шириною в чотири пальці і тільки поверх неї натягають меншу хустку, білу, або теж кольорову, причому зав'язують її під підборіддям. Цей поширений у Мшанці жіночий головний убір з малими змінами виступає також в інших місцевостях Бойківщини.

Дівчата прикрашають свою голову по-різному. Звичайно вони сплітають волосся в одну, або дві коси, які вільно опускаються на плечі, в кінці кіс вплітають кольорові стрічки. У святкові дні ходять деякі дівчата з розпущеним волоссям, закосиченим природними, або штучними квітами і стрічками. Починаючи від Дидьової, через Локоть, аж до Лавочного ми бачимо в дівчат старовинний звичай – природне волосся вдвоє подовжувати штучним, тобто сплетеним з червоної бавовняної волічки; цю плетінку потім завивають кругом голови. Чим далі на південний схід, тим більш різноманітними і блискучими стають численні прикраси, які вони носять у цьому плетиві. Лише на самій межі – в Лавочному – Волков знайшов у жінок і дівчат ковтки, проте на Бойківщині, скільки ми не їздили, у жінок ковтків не побачили. Ці ковтки з Лавочного заслуговують на особливу увагу через явно доісторичну форму. Всі вони є виробом єдиного, останнього старого майстра, що в тих околицях володів технікою бронзи, і з його смертю можуть зовсім зникнути.

IV

Якщо бойківське як уже було сказано, житло справляє похмуре й безрадісне враження, то картина змінюється, коли зайти в сіни, комору і в стайню. Тішить око різноманітність й своєрідність складених там предметів і господарських знарядь, що, незважаючи на свій примітивний характер, справляють враження старанності, порядку і помітної практичної доцільності. Дерево є завжди панівним матеріалом, з якого тут роблять усе. Впадають у вічі передусім велетенські кадуби, видовбані з одного пня ялини із вставленим дном; призначені вони для зберігання зерна і всіляких інших предметів. Деякі з тих кадубів можуть умістити до 20 корців. Розміри їх такі, що високорослий чоловік може досягти до їх верху, лише витягнувши руку; товщина дозволяє середнього росту чоловікові лягти випрямленим посеред цього кадуба. Крім тих череватих велетнів, тут стоять ще прямокутні дерев'яні сусіки для збереження збіжжя, скрині з віками для одягу, більші, або менші бочки, барильця, бочілочки-близнюки, кошики та кошачки, дерев'яні пляшки і миски, а також різне приладдя: ярма для волів, форми для лиття металевих виробів, знаряддя колодійське і слюсарське та інше –

сокири, пилки і т.д. Вгорі на жердках, висить одяг, на підставках з дощок лежать сувої білого грубого полотна, і сукна домашнього виробу, або пасма пряжі (мітки, полумітки). У stodолі та інших приміщеннях ми бачимо тачки, точила, прилади для сукання мотузків, а також примітивні маї, зроблені виключно з дерева, власник з усміхом чваниться, що на його колісниці нема жодного залізного цвяха; проте тепер вози із сучасним залізним окуттям вже не є рідкістю.

Що передусім привертає увагу в усіх тих дерев'яних виробках, у порівнянні з аналогічними гуцульськими, – це майже цілковита відсутність прикрас. Лише де-не-де побачимо примітивні орнаменти – ряди точок, трикутних зубців, або геометричних фігур. Хрести вирізані на дверях гострим інструментом, мають більш релігійне, ніж естетичне значення: це охоронні знаки проти злих духів.

Крім дерева, застосовують для виготовлення менших предметів домашнього вжитку кору і соломку. З кори роблять посуд для пиття і менші, місткістю від одного до двох літрів, посудини для міряння зерна, або муки; із соломи плетуть більші й менші бочки, відра, миски та інші посудини, яких, певна річ, вживають лише для сипких речовин, а не для рідини. Солом'яні капелюхи виходять із звичаю, хоч сільські хлопці цілком добре вміють плести солом'яні, зубчасті стрічки, з яких виготовляють ці крисані.

Металеві предмети, що їх виготовляють бойки, знов-таки засвідчують слабо розвинений нахил до прикрас, що ми вже помітили при дерев'яних виробках. Внаслідок жвавої торгівлі вівцями, яку мшенецькі бойки ведуть з гуцулами, помічається тут часто вплив гуцульських форм, особливо на мідяних нагрудних хрестах; з'являються тут і справжні гуцульські вироби. Проте місцеві вироби можна легко відрізнити від гуцульського імпорту. Тим часом, як у гуцулів форми дуже часто надмірно розвинені, бойківські вироби прості і гладкі. Їх характеризує замилювання до гладких поверхонь, прямих ліній та чистого металу, міді без цинку і цинку без міді, інколи спостерігаються предмети з однорідного металу, прикрашені пластинками, дотиками, або цвяшками. Улюбленої гуцулами інкрустації та інтарсії тут нема й сліду. Здається, що бойкам не подобаються гуцульські предмети (палиці, тарілки тощо), які більш вражають своїми барвами, аніж практичністю; ми не знайшли жодної такої речі у бойків, які спілкуються з гуцулами.

Майже в кожній бойківській хаті є ткацький верстат. Жінки прядуть коноплі, льон і вовну. Їх кужілка – це одна лише ліщинова палиця близько 1,5 метрів завдовжки. На одному кінці палиці прикріплюють мотузкою вовну, або рослинне волокно. Нижню частину кужілки вкладають у спеціально висвердлений отвір у лавці, на якій сидить пряля. Якщо вона виходить і не хоче залишати своєї роботи, то затикає кужілку собі за пояс з лівого боку, і ходить так, прядучи далі. Як тільки веретено наповниться, нитку перемотують на мотовило метрової довжини з поперечками. Цей предмет служить для міряння ниток. Тією мірою є моток; він складається з 20-ти малих пасем, і кожне таке мале пасмо з 20-ти метрових ниток.

П'ятдесят пасем дають звичайно 50-метровий шматок полотна (півсоток). Ширина його є постійною і залежить від ширини ткацького верстата. Для вузьких тканин, наприклад, рушників, є спеціальні ткацькі верстати.

Докладного опису бойківського ткацького верстата я не можу дати, бо я його ніколи в роботі не бачив і не ознайомлений з процесом, а це ж передумова точного і ясного опису. М.Зубицький сказав мені, що бойківський ткацький верстат дуже подібний до гуцульського, але це твердження не цілком точне: по-перше, між окремими складовими частинами різних ткацьких верстатів, які ми закупили в Мшанці, є й такі, які не мають ніяких аналогій у ткацькому верстаті, що його описав професор Шухевич в «Гуцульщині» і, по-друге, тому, що М. Зубицький знає гуцульський ткацький верстат лише з опису та рисунка В. Шухевича, а цей опис, як мене знавці запевняли, в деяких пунктах помилковий. Загалом про тканини бойків можна сказати те ж, що й про всі вироби промислу; вони керуються міркуваннями практичності в побуті, і нехтують всім мальовничим та декоративним; їх полотно і сукно грубе, просте, без кольорових перетик, більше розраховане на тривкість, ніж на красу.

Всі ці Бойківські вироби є домашнім промислом в точному значенні цього слова; кожний виготовляє їх для себе, ніхто – на продаж. Примітивні і позбавлені мистецького нахилу і смаку, який характеризує гуцульські вироби, ті бойківські предмети обмежені вузькою сферою домашнього вжитку і переважно не виходять за межі села. Це й є для цього домашнього промислу неминучим смертним вироком; він не виявив досі ніякої експансивної сили, ніякої здатності розвитку і вже нині вмирає. Лише відсутність надійного доброго зв'язку із зовнішнім світом і примусове, в зв'язку з цим, безробіття в довгі зимові місяці утримують його при житті.

Бойки не відзначаються хліборобським талантом. Їх земля переважно глиниста, кам'яниста, щебенеста і малородюча. Лише запровадження в першій половині ХІХ століття вирощування картоплі звільнило місцеве населення від періодичного голодування, яке давніше докучало, і це зумовило значне її поширення. На польових роботах бойки ціняться, так само, як і гуцули, лише як косарі; це природне при їх більш пастуших і сінокісних, ніж хліборобських заняттях. Цікава різниця між косарем бойком і гуцулом. Бойко косить, ступаючи прямо, його коса завдовжки трохи більш як у пів метра, а держак – близько 1 і ½ метра; натомість гуцул має косу довжиною у метр (на фабриках, як мені сказали, спеціально для них роблять коси), зате держак трохи довший за метр, і косить завжди з пригнутими колінами, немовби він збирається присідати.

Зате бойки славляться годівлею худоби. Залюбки вони годують волів і взагалі рогату худобу – не скільки задля молока, як для продажу. Літні та осінні ярмарки в гірських містечках Смерже, Бориня і Лютовиська відомі в Галичині та Угорщині, виділяються кількістю і красою волів, що їх бойки приводять на продаж. З-поміж рогатої худоби особливо ціняться чотири: кайли – світло-сіра довга порода угорської пушти; барни – чорна короткорога гірська порода; сивки – темно-сіра та рейти – червона порода. Вже самі ці

назви вказують, що бойки здавна розуміються на породах та їх характерних рисах. У відгодівлі овець бойки також не добилися нічого особливого й ця галузь у них також занепадає, але вона цікава різними залишками первісно-комуністичних форм господарювання і власності. Це явище мало б бути розглянуте окремо в майбутньому, оскільки тепер ми не могли приділити йому спеціальної уваги і не зібрали ніяких нових спостережень.

Незважаючи на те, що бойки селяться при гірських річках і потоках, які колись відзначалися великим багатством шляхетної та іншої риби (форелі, або струги) і тепер ще не цілком безрибні, вони, наскільки я міг помітити, не є особливими любителями рибальства. В кожному селі звичайно не більше двох-трьох рибалок; а в багатьох хатах є маленькі сіті, але ловлять лише у виняткових моментах, наприклад, коли несподівано надійде каламутна вода.

З-поміж рибальських знарядь ми зауважили лише три: з них два не схожі на ті, що їх використовують мешканці долин. У Мшанці, де тече малий і дуже убогий на рибу потічок уздовж села, я знайшов лише один вид сіті – черпак, який роблять так: до дерев'яної палиці завдовжки 2, або 3 метри та завтовшки з міцну хмелеву жердку прикріплюють на товстішому кінці навхрест дві рівні міцні дерев'яні палички близько 60 см завдовжки, які утворюють рівнораменний хрест. До чотирьох кінців цього хреста міцно прив'язують кінці квадратної сіті, яка напроти кінця палиці злегка здувається. Цією сіткою ловлять – у каламутній воді – рибу так: рибалка, стоячи на березі, занурює у воду таким чином, що два кінці впираються у дно ріки й утворюють здуту стінку. Тепер рибалка тягне, наскільки це дозволяє йому кам'янисте дно ріки, з допомогою жердини сіть до себе, і риба, що при такому стані води звичайно шукає захисту при березі залишається в сіті. Дещо подібним є ужми, яким користуються в Дидьовій. Квадратну, близько 1,2 м діаметром сіть прив'язують кінцями до скріплених навхрест і дугоподібних, вигнутих еластичних, але тонких ліщинових палиць; там, де ці палиці перехрещуються, прив'язують вільно міцний і гладкий дрючок довжиною 3-4 м. Рибалка, що стоїть на березі, занурює квадрат плазом у воду (вона має бути добре скаламучена) і хвильку тримає його спокійно, аж поки риба, яка плаває у воді, не опиняється над квадратом. Сіть, якою в Дидьовій ловлять у чистій воді рибу, називається ридфатка і сконструйована так: на нижніх кінцях двох міцних, близько 1,5 м завдовжки палицях держаків прикріплюють сіть, коло 2 метрів завширшки, з тягарцями (грузилами) на нижніх кінцях. Верхні кінці сіті скріплені довгими шнурками з верхніми кінцями держаків. Через це верхній край зависає цілком вільно у воді, сильна течія напинає та піднімає його. З цією сіттю два рибалки йдуть у воду; кожний тримає одну палицю в руці й регулює за допомогою шнурка верхній край сіті й, залежно від глибини води, то підносить його вище, то опускає нижче так, щоб край увесь час був у рівень з водою й ні разу над поверхнею. Водночас ногами і палицями зганяють в сіть рибу, що плаває у воді. Спеціалісти вживають також саморобних гачків для вудок, нехтуючи фабричними; ловлять вони також руками, вишукуючи добре знайомі їм сховища, посеред каміння, що лежить на дні, та добувають звідти рибу, що

ховалася під каменем. Самі вони майже не споживають риби, а продають її, часто за чарку горілки, переважно сільським євреям.

Ні в якій галузі не виявляється практичний розум бойків так, як в організації спеціальних торговельних колоній, яка зробила постаті наших горян популярними в цілому краю і далеко поза його межами. Два села, які були кінцевим пунктом нашої експедиції – Синевидсько-Вижне і Нижне, займаються з давніх-давен торгівлею імпортованих товарів. Вони привозять угорські фрукти: сливки, горіхи, каштани і виноград; улаштовують свої ларки у всіх більших галицьких містах, або ходять з ними по хатах. В останніх десятиліттях ХІХ століття вони поширили свою торгівлю також на Румунію, Південну Росію, Польщу і створили форму торговельної кооперації, яка досі ще достатньо не досліджена. Оскільки більша половина всього чоловічого населення тих сіл займається тією торгівлею протягом цілого року, то це мусило привести до характерних змін їх сімейного і господарського життя, але, нажаль, і ці явища ще не вивчені. Малим причинком для цього могло послужити кілька уривків з доповідної записки 1841р., поданої до стрийського староства синевидським парохом Лукою Данкевичем, в якій ця ділова людина і навіть талановитий поет зображує відносини своєї парохії: «Мешканці обох Синевидськів, а також сіл Межиброди і Тишівниця, здається, провадили від незапам'ятних часів вивізну торгівлю з Угорщини. Спочатку вони збували свої привізні продукти, переважно односельцям-євреям, пізніше почали завозити горіхи й сливки, – а останнім часом також і виноград – до Львова та інших міст. Так менш-більш виглядала їх торговельна діяльність, з невеликим зиском, до року 1831. В цьому фатальному році лютувала жахлива холера, найсильніше в Синевидську, через що більшість ще досить квітучих господарств перейшло на молодих, недосвідчених господарів, які не доросли ще до ведення господарства, та й не мали досвіду в торгівлі. Все ж таки вони взялися до неї з особливим завзяттям і через це розорилися повністю. Бо, незважаючи на те, що при сучасних, дуже мінливих обставинах, зменшених потребах, при зростаючій конкуренції та рафінованій спекуляції євреїв, які у великих масштабах торгували тими ж самими продуктами, з другого боку – через цілковиту безпорадність, бо не вмiли ані читати, ані писати, через їх нахил до життя на широку ногу і цілковитий брак готівки для такого діла, не могли вести рентабельну торгівлю. Ця необмежена торговельна свобода шкідливо вплинула на їх психологічний і моральний стан. Вони через неї відтягуються і відзвичаюються від землеробства, знаходять частіше нагоду для пиятики, віддають себе спокусам великого міста і дають залишеним дома жінкам привід до неморального способу життя і на цілі місяці позбавляють себе найнеобхіднішої науки, якою є Христове вчення. Нахил до вигідної торгівлі придушив у них цілком і без того слабе замилювання до важких господарських робіт. Тільки з неохотою береться він за плуг. Відзвичаївшись взимку від важкої роботи, він навесні обробляє сяк-так своє поле, полишає на все літо важливу польову роботу на обтяжених малими дітьми жінок, або на лінивого, недосвідченого наймита; навіть коли господарство цілком

занепадає, то він десь дорогоцінний час проводить у корчмі; з наближенням осені будиться в ньому щораз – то живіше проклятий нахил мандрувати в чужину. Квапливо зносить він ще не зовсім сухі та з кожним роком бідніші польові плоди, засіває на зиму ще більш поспішно і недбало поле, або не робить і цього, і тепер всі його думки й увага спрямовані на те, щоб позичити грошей, хоч би довелося заплатити найвищий процент. Якщо це йому вдається, він святкує декілька днів, п'ючи з товаришами, обчислює наперед зиск, відраховуючи його від позичених грошей і розтринькує на розваги, а лише деколи – для задоволення найбільш необхідних потреб. З готівкою, що залишиться, новий купець мандрує повний радості та сподівань на Угорщину, повертається звідти назад, гуляючи не менше, і зі своїми дорого оплаченими продуктами поспішає до Львова, або до інших міст, щоб їх там збути. Тим часом залишена господиня забавляється нудної зимової пори в хаті зі знайомими і подругами, і т. д.»

Наскільки ці спостереження Л. Данкевича правильні для 1841 року, треба ще встановити. А хто сьогодні побачить у відносно квітучому стані села Синевидсько-Вишне і Нижне і зважить, що давно зникла єврейська конкуренція в торгівлі продуктами, що їх завозять бойки, що єврейські лихварі більше не наживаються на цій їхній торгівлі, що торговці-бойки відзначаються надзвичайною тверезістю, торговельною ретельністю і солідарністю, – той у погрозах і пророцтвах озлобленого пароха не побачить нічого іншого, як тільки патякання вузьколобого мораліста, який абсолютно не розуміє потреб економічного життя. В усякому разі його вислови кидають деяке світло на початкові етапи розвитку бойківського торговельного товариства, якого точніше дослідження було б завданням як для економіста, так і для етнографа.

Львів, 30 травня 1905 р.

Франко О. КАРПАТСЬКІ БОЙКИ І ЇХ РОДИННЕ ЖИТТЯ // Перший вінок. Жіночий альманах. – Львів, 1897. – С. 217–230.

Літом 1886 року лучилось мені побувати в горах Самбірського округу, в селі Дидьові Турчанського повіту. Там мала я нагоду придивитись ся народному життю, а особливо деяким звичаям, на котрі у нас досі звернено дуже мало уваги. Маю ту на думці жите великими нероздільними сімями, похоже на сербську задругу або на московську «семейную общину». Про той звичай русинів, живучих в карпатських горах, згадують побіжно деякі писателі, як Бідерман і де-Воллан¹, але о кілько знаю, ніхто не заняв ся досі докладним его розсліdom. На підставі власного огляду, а також звісток ласкаво достарчених о. Іваном Кузьовим, священником в Дидьові, подаю тут короткий очерк тої цікавої і давньої форми житя родинного, замічаючи при тім, що матеріял мій доволі скупий, бо відносить ся тільки двох сел: Дидьова і приналежного до неї Ліктя.

Поки перейду до властивого предмету, уважаю не лишнім сказати кілька слів про місцевість і про її жителів.

Село Дидьова лежить в горах на границі Турчанського і Ліського повітів, – віддалене о одну милю місточка Літовищ, а около три милі від місточка Турки. Лежить воно у вузькій долині над рікою Сяном, а около $\frac{3}{4}$ милі у верх по ріці Сяну лежить сільце Локоть. Дидьова тягне ся вдовж берега ріки, а Локоть лежить в поперечній долині, так що Сян перетинає його на дві половини, котрі від ріки розходять ся мов крила. Сян ту ще невеличкий – від Ліктя до его жерела числять 2 милі. Села ті лежали колись в глибоких лісах, але тепер ті ліси по найбільшій часті вирубані і винищені; орне поле тягне ся аж під самі вершки гір. Такі високі поля управляють так званими «пасіками»: вирубують в лісі корчі і сухе дерево, розкладають купами по полю і в осени запалюють; на весну на тій «пасіці» засівають овес. Пасіка та родить першого року добре, другого дуже вже слабо, а там лишають йійі під пасовисько так довго, доки не поросте ялівцем і смерековими корчами, котрі по кільканайцяти літах знов рубаять. В віддалі 2–3 миль від Ліктя находять ся полонини, то є безлісні верхи центрального пасма Карпат, що служить місцем випасу для тисяч прекрасних волів і овець. На волі буває в Літовищах що року 4 ярмарки. Вівці пасуть гуртовно так званими «салашами»: оден хто-небудь богатший в селі (дідич, піп, жид або котрий з господарів) «держить салаш». Вибирає він великий кусень толоки або перелога близько ліса, буде на нім салаш, т.є. хату для вівчарів і кошару т.є. огорожу для овець, нанімає вівчарів, і баца т.є. отамана, котрий займаєсь виробкою сира (бриндзі) і дає порядок вівчарям. До такого салашу дають свої вівці бідніші господарі звичайно з кількох сел, на літо «від Юрія до Здвига» (Воздвиження Хреста). За пасене не платять нічого, а получають від кожної дійної вівці певну означену мірку сира. За то властителеві салашу припадає прочий сир, а кошара, що день переносена в інше місце, згноює ему за ціле літо кількандцять моргів поля.

Село Локоть, котрим ми ту особливо займемо ся, числило, як показує «Шематизм Перемишлской епархії», в 1880 році 486 душ християн і 25 жидів. Село те обіймає 54 хати; відрахувавши 12 халупників, остане ся 42 господарі ґрунтові, між котрими 29 посідають так звані триденві ґрунти, обнимаючи по 18 моргів.

Локостькі як і Дидівські селяни – Бойки – на перший погляд являють не дуже принадний вид. Світле, довге волосе спадає на плечі; лица подовгасті, з вистаючими вилицями, очі сірі або сині, ріст середній, частіше низький, ніж високий, вся постать приземковата і незграбна; рідко трапляють ся між мущинами красиві лица. В їх обходженю немало вдарили мене низько-поклонні та принижені манери, очевидно наслідки довговікового гнету і свідки мало розвиненого почутя власної гідности. Також о. Кузів описує їх характер не дуже симпатичними красками, закидує їм фальшивість, облесливість, недовірчість, грубість в обходженю, велику забобонність, а при тім користолюбіє і хитрість, де йде о якийсь зиск; в такім разі Бойко і унижить ся і упідлить ся навіть. Взагалі замічаємо в їх характері признаки народа, котрий тільки що переходить від пастирської форми життя до рільничої; відси походить їх непривичність до тяжкої праці, котру на перший погляд можна би прийняти за лінивство. Із праць хліборобських вони найздатніші до кісьби, і яко косарі ходять на заробітки «на доли». Властива рільнича робота, робота, як оранє, копанє і т.і. находить ся у них в дуже примітивнім стані. Жнив майже ніяких не знають, бо на своїх гірських полях сіють переважно овес, котрий також косять. Крім вівса головним предметом їх рільництва є картофля («буля»); садять їйї в погано справлений і не добре унавоженій землі, але про те вона родить ся досить добре і виходить дуже смачна. Крім вівса, котрий тут *par excellence* називає ся «збіже», сіють також по троха ярого жита, бобу і ячменю; ті роди збіжя називають «голиною»; крім того садять по над рікою трохи капусти. Те, що по долах називає ся «роботи» (літня страда), ту становить властиво косовиця, котра починає ся в половині серпня і тягне ся 2–3 тижні. На косовицю ідуть чоловіки на весь час із села, а прийшовши на луку, ставлять там із галузя та кори салашики і живуть в них, доки цілковито не зроблять і не зберуть в оборози усеґо сіна. Оборози ті, або стіжки, остають ся на луці аж до зими, бо тільки в зимі можна на санях привозити сіно до села. Під час тої роботи ціла праця жінок полягає на тім, щоб варити дома обід і носити його чоловікам на луку.

Жінки звичайно бувають красивіші і прямодушні від чоловіків, хоч під взглядом духового розвою ні чим від них не висші. Я бачила, як лікар, що прийїхав в село Дидьову щепити дітям віспу, мучив ся і бідкав з жінками, котрі ніяк не хотіли дати своїх дітей ”різати”. “Най скорше воно саме умре, ніж його мають різати”, – відповідали вони на всякі лікарські докази.

Помешкання Бойків мають доволі ориґінальний вигляд. У кожного господаря «обійсте» складає ся звичайно з одного довгого будинка, в котрім під одною стріхою містять ся: хата, сіни, комора, стайня одна або кілька і боіско (тік). У біднійших боіском бувають звичайно сіни. Збір (зібране збіже)

складають на поді (горищі), котрий тягне ся звичайно через цілий будинок. Гній викидають туй таки перед стайнею і перед вікнами. Помимо многоти каміння, на оборах багато грязі і бруду. Коло хати находить ся звичайно ще оден або два обороги з сіном. Кімнати, де живуть люди, обширні, темні і курні, – великі глиняні печі без коминів, тільки в стелі є віконце, куди виходить дим.

Головна страва Бойків, се хліб вівсяний, званий «ошипок», вівсяний або ячмінний «чир» (водою, а рідко коли молоком розведена лемішка), буля і капуста. Буля (друцкана або колочена) уважає ся ліпшою стравою від чиру, і для того звичайно починають їй їсти зараз в осени по виконанню і їдять без перемін доти, доки стане. Як не стане булі тої, котру заховали на насіне, починають їсти чир і їдять його знов, доки стане. Житнього хлібу не вживають, хіба що на Великдень, коли печуть житню ”паску”, та на Різдво. М’яса крім тих «рокових» свят також ніколи у них не буває.

Одіж мущин є: в літі сірак з грубого самоділкового сукна, в зимі кожух і також суконний лейбик. Обувє літом і зимою у мущин і жінок одно-ходаки. Роблять вони їх дуже просто і скоро, з товстої волової шкіри. При мені пастух зробив ходаки в кілька мінут. Із вимоченої в воді та зовсім розмяклої шкіри вирізав чотиригранний кусник 2 ½ пяди довготи і відповідної ширини; оден рожок обрізав кругло, загнув з другим в носок і стягнув їх вирізаним із тої-ж шкіри ремінцем. Крізь попрорізувані в краях дірочки продягає ся вже на нозі ”волока” т.є. довгий ремінний або вовняний шнурок, котрий стягає ходак на нозі до ладу, а затим щільно обмотує ногу (обвиту онучею) майже аж до колін. Жінки носять білі спідниці з домового полотна, вишивані осібною родою чорнилом через захожих жидівських ”малярів”. Єсть се давний промисл. Малярі такі носять з собою по селах чорнило, а за плечима кілька пар великих дощок, на котрих ножиком вирізано всякі узорі, а також валок, при помочи котрого віддруковують ті узорі на скропленім водою полотні. Спідниця ушита з так помальованого полотна називає ся мальованкою або димкою. Дальше носять сорочки вишивані і такі-ж запаски; літом і зимою носять сіраки з чорного сукна, короткі, зграбно вишивані тоненьким сукном жовтого і червоного кольору, або білі сіраки вишивані гранатовим і червоним сукном. На шию навішують багато скляних та порцелянових пацьорок і дрібних різаних коралів, а також ”гердани”. Волося заплітають жінки і дівчата однаково т.є. дві коси, але в той спосіб, що між волосє вплітає ся червона заполоч так грубо як коса; кінець коси виходить плетений зовсім із заполочі; оба кінці сплітають ся до купи і спускають ся аж до пояса. Вояки, котрі служили у Боснії, оповідають, що такий спосіб плетєня, зовсім не не звістний на долах, існує в Боснії і Герцеговині. Жінки носять чіпці зелені, обшиті червоним сукном в формі низенької шапочки; на те приходить біла хустка в червоні квіти, зложена дуже вузенько і рівно, і обручем повязана на голові, так що покриває червоне сукно, лишаючи не закритим на тімю зелений чеpecь; так зложена хустка називає ся ”коцик”. Поверх хустки і чіпця повязують білий тонкий платок (рантух) такий довгий, що оба кінці затикають за червоний пояс. Платок сей називає ся

”завійкою”. Дівчата не носять чіпця, а тільки повязують голову так само в обруч зложеною білою хусткою, а поверх неї завійкою.

Головна підстава богатства Бойків, се годівля худоби; тільки з худоби добуває Бойко гроші. Для того то ярмарки в Літовищах мають таку вагу для економічного стану цілої околиці. Там купують звичайно весною молоді бички добрих пород на випас і продають випасені в осени: за пару гарних, випасених волів беруть не раз 200, 300 і більше гульд. Се одиноке жерело доходів звабило много пявок: жиди визискують Бойків таким способом, що купують весною бички і дають їх на випас мужикові з тою умовою, що як продадуть їх в осени, то мужик за свій труд і пасовиско дістане половину зиску. А що жиди купці-одна рука, то ті воли про око мужика продають ся звичайно так, що йому за цілолітний труд прийде не більш як 4 або 5 гульденів: натомісь в таким разі, коли воли у мужика пропадуть або медвідь побє, то страта паде зовсім на мужика. Для випасування волів локотські селяне не мають своїх полонин і мусять наймати полонину у місцевого дідича. Найм сей роблять вони гуртом: збирає ся 10 або 12 заможніших господарів і торгують у пана полонину на спілку, звичайно за ціну около 400 гульденів. До своєї спілки приймають вони опісля ще других господарів, а надто беруть із інших сел на випас воли по 6 до 7 гульденів від пари. Ті перші спільники виходять на таким гуртовім наймі найліпше по 3—4 гульдени (решта плати панови за полонину покриває ся гіршми добитими від посторонніх за випас), а за то кождей випасе собі по парі волів, і крім того ще обженуть тільки трави, що для кожного випаде по 8 або й більше фіри сіна.

II

О початку села Ліктя нема ніяких вірних переказів. Майже третю часть села займає родина Лимичів, котра ділить ся на три галузки: Огородників, Мельників і Муликів. Є перекази, що Огородники походять від якогось зайшого панського огородника, а Мельники від зайшого панського мельника; але перекази ті вже хоть би для того не мають ніякої підстави, що і Огородники і Мельники носять одну спільну назву Лимичів, значить, належать до однієї родини. Є тут також Коростинські, о котрих говорять, що зайшли з місточка Коросна. Родина Лимичів є найбільше маюча в цілім селі. Локотські бойки живуть великими сім'ями по дві або по три родини в одній хаті. Найчастіше буває так, що жие отець, а при ньому два жонаті сини, або два жонаті брати, або оден жонатий син чи брат. По чотири родини в хаті не живе нігде. І так наприклад, Лимичі Мулики живуть три жонаті брати в одній хаті. Найстарший Петро, має коло 58 літ і четверо живучих дітей, молодший Федьо має коло 53 роки і також четверо дітей, а наймолодший Кость має 48 літ і двоє дітей. Всего в хаті, як бачимо, 16 душ.

Ціла родина жие в одній кімнаті. Все добро є спільне і ніхто з родини не має відрубної власности. Головою є отець, котрий має у всім повну деспотичну власть. Він назначає всім роботу і пильнує єї виконання, він

заступає сімю на вні. Сам на власну руку робить всякі інтереси, приміром продажі, позички і угоди, з ніким з сім'ї не радить ся і ні перед ким не здає рахунку. Коли є які гроші, то вони знаходять ся в его руках, а сини навіть не знають, кільки їх є. Коли хоче, може забавити ся, готовити для себе ліпшу їду і одіж, а синам до того зась. Обовязаний він тільки постарати ся для дому о все, що потрібно: о сіль, одіж, обув, їду і проч. Одним словом, все добро добуте спільною працею цілої сім'ї уважає ся немов би повною власностею вітця. Коли отець умирає, то назначує по собі головою родини чи то брата чи найстаршого сина, і такий голова зове ся в сім'ї “завідця”. Місцева етимологія толкує се слово – “за-вітця” На завідцю переходять майже повін права вітця. Так само як отець, має він право порядкувати господарством, купувати, продавати і позичати, так само представляє на вні інтереси сім'ї і роздає дома роботу. Коли наприклад у молодшого брата вродить ся або вмере дитина, то в справі хрестин чи похорон іде до попа не батько дитини, а завідця. Він також приймає дома людей, тим часом коли властивий батько або знаходить ся на роботі десь поза домом, або хоч і єсть дома, то ні до чого не мішає ся. Так само і жінці брата має він право розказувати, що і де повинна робити, а не муж. Очевидно, що за непослух сам він і карає братніх жінок і дітей. З родинним добром може він, коли має до того спосібність, робити всякі спекуляції, щоб тільки дома нічого не бракувало.

Однако ж між властю вітця і завідці є також дуже важні різниці, бо коли все прироблене добро уважає ся майже в повні власністю вітця, то при господарюванню завідці все уважає ся с п і л ь н о ю власністю цілої сім'ї. Молодші члени родини уважають себе співвласителями, і для того завсіді жадають від завідці рахунку. Коли завідця хоче щось важнішого предприняти, а не почуває ся в силі добре те діло перевести, то радить ся з прочими членами родини. Так само не може завідця нічого собі позволити для своєї власної вигоди і мусить держать ся зовсім на рівні з прочими членами родини. Не може приміром сам забавити ся в коршмі, ані готвити собі ліпшу їду, не може сам для себе або для своїх дітей справляти ліпшої одежі, не може для своєї дитини справляти багатших хрестин або похорон, але мусить у всім утримувати цілковиту рівність. Які хрестини для своєї дитини, такі самі і для братньої; коли сам курить, то мусить старати ся о тютюн і для всіх, хто курить в родині. Молодші члени родини у всім послідують прикладові завідці, поважають його як батька, коли тільки він їх не кривдить. А коли би хотів їх кривдити, то відмовляють йому послух і грозять поділом. Противно, коли завід ця жиє ошадно, то его примір стає ся для других правилом: коли сам не курить, то не має обовязку старати ся о тютюн для других і заказує усім курити.

Коли б хто з молодших задумав бунтувати ся против власти завідці і домагати ся ліпшого та вигіднішого життя для себе, то за видця звичайно відповідає у такий спосіб: “На, якийсь ту крейцар маю, на ж тобі його та ряди, а я буду тебе слухати, буду молотити, худобу кормити, гній зсувати і т.д.” На такі слова непокірний звичайно мусить замовчати, бо знає, що йому

се не належить ся, а по друге боїть ся тої великої турбації, яку має завідця, котрий не тільки усе мусить мати на голові і о все дбати, але крім того мусить ще й робити на рівні з молодшими, тим часом коли молодший ні про що не журить ся і має все готове. Але найважніша причина, для якої молодший не важить ся прийняти на себе становище завідці, се загальний осуд людей, котрі за ніщо мають такого, що безправно вдирає ся в права старшин. (Старшиною називають завідцю сторонні люде). Очевидно, що при таких обставинах молодший член родини становища завідці не прийме, але домагає ся поділу. І тут завід ця страє ся його зупинити, а коли той доконче налягає, то завід ця говорить йому:”Добре, я тебе відділю, але відділю так, як сам знаю. Все те, що є, то я своєю головою і ошадністю приробив”. Такими способами завідця удержує молодших і буйніших членів родини у послуші. Доки сам він тверезий і ошадний, доти йому се в повні удає ся, бо коли один член родини бунтує ся, то не тільки завідця, але й прочі члени родини повстають против него і утихомирюють його. Але коли завідця хоче сам для себе ліпшого житя, коли напиває ся або яким іншим способом розтрачує родинне добро, тоді всі молодші вповідають йому послух і грозять поділом. Коли та грозьба не помагає, то справді ділять ся. Але се буває рідко, що годі мені було допитати ся случаю, з котрого було б видно, в який спосіб і на якій основі той поділ доконує ся.

Звичайно сам батько установлюючи при смерти завідцю дбає о те, щоб установити найспособнішого і найліпшого. Здаєть ся, що давній звичай накладав на батька обов’язок – лишати на своє місце найстаршого в родині. Новійшими часами батьки для добра родин старають ся обійти той звичай. Коли отець за життя пізнає, що найстарший син не підходить під его лад, то такого сина ще за життя відділює від своєї родини, будує йому осібну хату, дає кусень поля і дещо худоби. Звісний мені наприклад случай. Федьо Драгич числить тепер 70 літ і має двох синів: старшого Андрія і молодшого Юрка. Андрія уважав він за пустого і не господарного, тож оженивши, його зараз відділив. Андрій справдив батькове прочутє, продав свою частку жидам, а сам пішов служити за мельника. Оден з Андрієвих синів утікає від батька і впрошує на ново в сімью діда. Дід приймає його, а бачачи його послух, женить насамперед сина Юрка при собі, а потім і того внука, і вони всі живуть разом.

Жінки не мають нічого віддільного і не ведуть жадного т.зв. “жіночого господарства”. Жіночим так як і чоловічим надбанєм заряджує отець неограничено, а завідця з такими обмеженнями, про які висше була мова. Головна сила і надія родини, се сини, а дівчата, се чужа поміч, або, як кажуть в Лікти:”Дівка то жидівський довг”, бо їйї треба віддати заміж, при чім не обійде ся без того, щоб не заплатити жидові кільканийцять гульденів за горівку, а надто ще треба дати за нею віно, т.є. дещо одежі, худоби і грошей. Для того батько старає ся доньку як найшвидше віддати за муж.

Коли приходиться ся чи то женити чи то віддавати кого з родини в кого батька нема, то завідця радить ся цілої родини, котра повинна зробити вибір. О тім виобрі оповіщають інтересованого, котре звичайно пристає на вибір

родини, але коли опирає ся, то не силують. Син звичайно бере жінку до себе, хиба що батько хоче його опісля відділити. Дівка відходить на чужий ґрунт, а єї придане остає ся спільною власністю цілої родини єї мужа, так, що вона пізніше не може його ніяк відобрати. Коли невістці в домі мужа не добре, і вона втікає до свого батька, то там єї не приймають, але говорять: ”Ти забрала все, що тобі належало ся, іди і слухай старшини”. Коли остане ся вдова і не трафить ся їй вийти другий раз замож, то остаєсь в родині чоловіка. А коли хто їй посватає і вона на то пристане, то завідця в родині покійного мужа віддає їй замож, а діти лишають в родині свого батька.

Однакож не завсігди займають жінки таке підрядне становище в родині. Мені лучилось чути в Дидьові про оден з доволі рідких случаїв, де жінка в спілці з старшим сином усунула свого чоловіка із старшинства і сама обняла заряд в родині, а чоловіка, котрий був недотепний і недбалий, повернула в підрядне становище.

Жінки бувають звичайно причиною розділу родин, бо коли чоловіки їх працюють переважно у полі, то вони, примушені раз у раз пробувати в хаті, заводять між собою безконечні сварки. І звичайно, коли запитати якого господаря, що розділив ся зі своїм братом, для чого те вчинив, він відповість, що через незгоду жінок, котрі раз у раз сварили ся, домагали ся розділу, а коли чоловіки не хотіли вволіти їх волю, то в найбільші і найприкрійші роботи обі робилися слабі.

Спільне родинне життя уважають Локотські Бойки святим заповітом своїх батьків і дідів. ”Наші батьки так жили і нам так казали”. Головно економічні причини піддержують те жите.

“Доки-сьмо вкупі, то всі робимо і всі маємо чим жити, а як ся поділимо, то всі підемо у старці”.

Та все таки та давня форма життя родинного розпадає ся. В селах, що лежать близше міст, фабрик або многолюдних шляхів, вона вже тепер майже зовсім щезла. В Дидьові держить ся ще в меншій половині села. Молодіж, котра побувала в містах на заробітках та на фабриках і привикла сама розпоряджувати собою і своєю власністю, не радо піддає ся волі завідці, а навіть волі вітця. Я чула про одну дівчину, що служила у дідича в дворі, а опісля вийшовши замож, стала членом такої великої родини. Їй видалось чимсь нечуваним, коли побачила, що у всьому підлежить розказам не свого чоловіка, а завідці, і за кожним разом вона знімала таку бучу в хаті, що по кільколітній безплідній війні мусів їй завідця разом з чоловіком відділити.

Отсе й усе, що удалось мені розвідати про родинне жите карпатських Бойків. Хоч і як сего мало, а все таки я надіюсь, що ся коротка звістка спонукає других людей до близших розслідувань, котрі тим більши були б пожадані, що звичай сей, як сказано, чим раз більше переводить ся. Думаю, що досліди над тим задружним житем наших карпатських Бойків поповнили би значну прогалину в нашій етнографічній роботі, котра досі ще часто доводить до заключень в роді наприклад того, що русько-український народ по природі своїй індивідуаліст і що одним з головних при знаків єго відрубності від московського є власне те, що Москалі живуть общинами, а

Українці ніколи. Такі дослідження про родинне життя карпатських Бойків допомогли б нам вивчити собі також те підневільне положення жінки, яке малюють нам весільні пісні і обряди. А наслідок чи не дає той звичай за дружного життя якої небудь підстави до етнографічного зближення Бойків з Сербами і Хорватами, котрі, як звісно, вже в досить пізній, історичній добі вийшли з карпатських гір до своєї нової вітчизни.

Літо 1886 року.

**Кайндль Р.Ф. ГУЦУЛИ: ЇХ ЖИТТЯ, ЗВИЧАЇ ТА НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ. – Чернівці: “Молодий буковинець”, 2000. - 208 с.
(Фрагмент)**

Ще тільки дитина живе під серцем матері, а вже керує нею народне повір'я. Коли мати вперше відчула, що вона завагітніла, і в цьому стані на неї гостро глянула якась особа, то дитина буде схожа на цю особу. Неспокійний характер матиме дитина, якщо вагітна жінка задивиться на рибалку. Привласнить мати собі незаконним способом квіти, фрукти, вовну або щось подібне, то дитина отримає висипку на обличчі або на грудях. Надкусить жінка вкрадене яблуко, то народить злодія. До якої частини свого тіла вагітна доторкнеться під час пожежі, на тій частині тіла дитина отримає червону пляму. Якщо вагітність триває коротше, ніж дев'ять місяців, то це ознака, що жінка зраджувала свого чоловіка. Гляне жінка на кобилу, яка хвищається, то дитина побачить світ тільки після дванадцятимісячної вагітності. Проте мало б бути корисним для жінки, якщо вона зніме з верхового коня сідло ураз з попоною. З вагітними поводяться обережно і проводжають їх звичайно з побажанням, щоб пологи відбулися якомога легше. Хто жорстоко поводить з вагітною, той зазнає великої шкоди в своєму хат-ньому господарстві.

Вагітна гуцульська жінка виконує свою роботу, поки не почнуться перейми. Коли вони настають, чоловік спішить до найближчої сусідки, щоб вона взяла на себе послуги повитухи, а втім, гуцульська жінка нерідко народжує без всякої підмоги. Породіллю не вкладають до ліжка, але, підпираючи під пахвами, водять сюди-туди по кімнаті, а потім вона присідає навпочіпки, поки дитина не ляже на вистелену грубими веретами підлогу. Якщо пологи відбулися в обідню пору, то це знак, що дитина буде нещасною. Зате щасливими є діти, які народжуються на світанні. Співає когут під час народження, то це вважається поганою прикметою. Найбільшим щастям вважається народження в «сорочечці» або у «чепчику». Народяться близнята, то хтось із батьків невдовзі помре або хатнє господарство потрапить у злидні і занепад. Інші кажуть, що народження близнят або трійнят мало б бути карою Божою. При народженні кожна людина отримує свою зірку на небі та свого ангела-охоронця, якого вона, починаючи важкі роботи, а передусім у небезпеках, закликає зі словами: «Ангелу-хранителю, хр&ни мене!». Але, коли її зірка падає з неба, то людина помирає. Матері й дитині стелять постіль за полотняною перегородкою, щоб захистити їх від злих поглядів. З тією ж метою кладуть під голову породіллі ножиці, якими була перерізана пуповина. Дитині, з тим же наміром, чіпляють на шию хрестик із сріблястої тополі (осипи) і зубець часнику або намотують навколо правої ручки червону стрічку. А також запалюють одразу ж після народження дитини свічку, щоби чорт не зміг підмінити дитину. Такий підкидьок, якого приносить чорт, зростає повільно і постійно намагається заподіяти шкоду своїм названим батькам. Коли їх нема вдома, він чинить скрізь безладдя. Але, якщо батьки запідозрять таку витівку чорта, то б'ють дитину держаконем віника так довго, поки чорт не пожаліє підкидька, забере його, а справжню дитину знову

посадить на місце. Мама не сміє до хрестин класти дитину в ліжко позад себе, щоб чорт не підмінив її.

Свічка, яку запалили одразу після народження дитини, мусить горіти так довго, поки повітуха не попросить у священника приписаної молитви і не принесе від нього свяченої води. Нею кропиться хата для захисту від усього злого, а потім частина подається породіллі для пиття і обмивання голови й грудей, а решту - виливають дитині в купіль. Цю воду можна вилити лише наступного дня, після сходу сонця, аби дитина не втрачала сну. А якщо дитині не спиться, то приносять води з трьох різних криниць, а саме: з однієї вранці, з другої - в обідню пору, з третьої - увечері. У цій воді й купають дитину. Замість колиски служить, як правило, корито для тіста або коритоподібна посудина, яка висить на линвах. Хто дивиться на дитину, мусить хухнути на неї і потім сплюнути, щоб не наврочити. Також не можна нічого випозичати з хати, в якій народилася дитина. Ще треба згадати, що ніхто не сміє переступати через дитину у випадку, коли вона лежить на підлозі, щоб вона не відставала у зростанні.

Вінценз С. НА ВИСОКІЙ ПОЛОНИНІ / Пер. із пол. Т. Прохасько. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2011. – 640 с.

(Фрагмент)

Де гуцул, там і кінь. Нема гуцула, не було би ніколи людини у горах, у чорних пущах і золотих верхах полонинських, якби не кінь. Долання великих відстаней, перенесення тягарів до розкиданих і високо біля гірських пасовиськ розміщених гуцульських хат було би неможливим без коня. Нерівні дороги і берди, звори і яри, все це у значній мірі недоступне без коня, адже, пасучись з малого по ущелинах, гушавинах, стрімкотах, гуцульські коні опановують страх і до того ж набувають здатності проходити небезпечні місця, бо вміють спинатися, ковзати і присідати, що рідко зустрічається у кінському роді.

Щоправда, верховим є гуцульський кінь переважно для своїх, для тих, хто його годував у хаті і пестив змалку. Тому не бунтується під жінками. Хоча присилуваний і затиснений залізними вудилами, чого давніше ніколи не робилося, покійно носить немилого йому вершника, та так хитро, що іноді скине його при нагоді, або з розбігу ударить ним об дерево, або стягне зубами зі сідла.

Старе прислів'я перських пастухів, увічнене у Зенд-Авесті, говорить: "Завдяки розуму пса існує світ". А ми, діти гір, дивлячись на той гірський світ, пригадуючи, як він з'явився і пустився з пущі чорної, бездонної, безмірної, як пустив коріння, як забудувався на царинках і далеких пасовиськах, видрапався під хмари на недоступні колись полонини, як втримався і тримається досі, повинні закричати: «Завдяки розумові, завдяки відвазі, завдяки шляхетності коня існує цей світ. Послухайте, який бравий ритм копит розноситься серед пущі! Проклав тут шлях і завжди є барабаном піонерського походу людини».

Царинковими м'якими пляями, лісовою грузькою або кам'янистою стежкою, зимою серед глибокого снігу, по липкій, як гума, підмерзлій груді, по льоді і поміж розливами, із стрімких схилів, від самотньої хати, гойдаючись обережно, розраховано роблячи кожний крок, іде жваво і весело кінь.. Несе, наче рухома колиска, малі діти до далекої церкви, до хреста. І так від коліски служить ціле життя людині гуцульській. Аж врешті на виснаженому і втомленому коні з опущеною головою зза гір приїде на верх до хати священник, щоби віддати останню послугу душі, котра відходить.

Полонинами, пущами, по вертепах, на скелях біліють кості коней, котрі відбули вже свій вік, завершили долю, виконали призначення. Пісня хвалу їм співає, а смереки колишуться, черпають соки з їх крові, ввібраної землею, розвиваються.

Коні – то особлива оздоба і гордість Гуцулії. Надмір коней у нас умотивовується гіпотетичним кавказьким походженням народності, бо видається, що серед усіх гірських племен у Європі, можливо у зв'язку з таким розпорошеним поселенням, єдині гуцули були їздцями століттями. Звідси не один звичай, звідси одяг, також ноша жінок – замість спідниці запаски, пристосовані до коня...

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ І. В КАРПАТАХ: З МАНДРІВКИ В ГОРАХ

ІВАН СЕМЕНОВИЧ НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ (1838—1918) - український прозаїк, перекладач. Подорожній нарис "В Карпатах" переповідає про достатньо довгу подорож митця в карпатських горах. Він уперше був надрукований у газеті "Діло" 1885 року. Того ж року вийшов окремою книжкою, де автор визначив жанр свого твору як "Образки з подорожі Івана Нечуя". Основний мотив подорожніх записів І.Нечуя-Левицького - любов до Природи, любов до Рідної Землі. Герой його нарисів - мандрівник, який уміє зупинитися на деталях, на дрібних речах, які лише на перший погляд є непринциповими.

І. Долина Дунайця. Буря в Карпатах

В містечку Старому Санчі, котре стоїть уже в горах, кінчається залізниця од Тарнова. Од Старого Санча, невеличкого містечка, до Щавниці, куди я їхав на води, треба було їхати 40 верстов кіньми по шосе. Я взяв місце в поштовому, дуже доброму омнібусі, й перед обідом омнібус помалу рушив у дорогу.

Шосе, обсажене старими сливами-угорками, здоровими і гіллястими, як у нас яблуні, в'ється по широкій долині понад самим Дунайцем. Синій неглибокий Дунаєць бистро плине все ніби згори, переливаючи свої хвилі по камінні, і своїм тихим шумом, ніби шелестом, розвеселяє мертву тишу долини. По обидва боки широкої долини піднімаються рядками круглі гори, вкриті густими ялиновими лісами. Долина Дунайця в тім місці таки добре широка, аж лиснить проти сонця зеленню розкішних нив та полів. Густа пшениця, високе жито, зелений овес, ріпак, ячмінь мережать смужками всю долину й нагадують родючі ниви України. Шкода тільки, що таких долин дуже мало в Карпатах. От перед моїми очима майнула німецька колонія з високими білими мурованими домами, котрі тонуть в зелених грушевих та сливових садках. От ми переїхали дерев'яний міст на Дунайці, вкритий покрівлею. Долина стає все вужча та вужча. Зелені гори піднімаються все вище та вище. Вони перерізані подекуди вузькими балками, на котрих шумлять гірські потоки, та дзюрчать маленькі бистрі течії. День був погожий, сонячний. В глибоких долинах стояла сиза поетична мла, вкриваючи далекі темні верхи гір ніби прозорчастим серпанком. Над Дунайцем, на перших нижчих терасах гір, замаячили мазурські хати, невеличкі села. Вони тонули в старих садах. Червонуваті, небілені хати ледве було видно за старими сливами та кислицями. Яка дивна ізумрудна зелень блищала в тих садах! Як ясно лисніла зелена трава в садах, блищав зелений лист на дереві! Ніде мені не траплялося бачити такої зелені, такого густого зеленого листу на дереві, як у Карпатах. Та й не диво, коли тут дощі поливають землю сливе щодня.

Які бувають дощі в Карпатах, мені довелося таки раз довідатися. Я примітив, що за Дунайцем у вузьких та довших долинах імла стає все темніша та густіша, а далі зовсім закрила туманом далекі узирі долин.

Сонце дуже пекло. В повітрі піднялась якась важка пара, душна, гаряча, неначе в лазні. З-за верхів далеких гір вискочили круглі хмари, білі, як срібло, жваві, ворущливі... Вони ворущились, неначе живі, ширшали на всі боки. Слідком за ними висунулись чорні густі хмари, неначе валував десь чорний дим, який буває у велику пожежу як ось часом горять смоляні та дегтярні рядки крамниць в єврейських містечках. Десь далеко замиготіла блискавка, бліда, дрібненька, неначе хтось грався, перекидаючись по небі золотими м'ячиками. Сонце стало темніше, втратило половину ясності свого світла. Гори почорніли. А страшні чорні хмари швидко висувалися з-за гір, клубками летіли в синє небо й заслоняли чорною заслоною сонце. Увесь пейзаж одразу вкрився густими тінями. Гори, вкриті ялиновими лісами, стояли ніби обгорілі після пожежі. Хмари спускалися над горами все нижче та нижче. Надворі неначе смеркло. Ось одна хмара ніби впала з неба й зачепила вершок найвищої гори, друга хмара сіла на тім'я другої гори. Швидко верхи гір закутались у хмари, і Карпати ніби підпирали, мов стовпи, чорну стелю з густих хмар.

Надворі стало зовсім поночі, як у пізній темний вечір. Гори стали чорні, як вугіль. Довгі долини тяглися далеко на всі боки, мов темні коридори. Пейзаж став фантастичний, ніби не надземний, а підземний. Здавалось, що ми під землею, в якихось велетенських копальнях, котрі несподівано освітив зверху каламутний смерковий світ. Коли це одразу блиснула страшна блискавка завширшки з долоню; вона вискочила з хмар, як огневий змії, і скрутилась, звилась, як гадина, і оперезала півнеба. Страшний світ впав на чорні долини. Вдарив страшний грім. Пейзаж став схожий на Тартар¹. Грім гримів, ніби гуркали раз у раз гармати. Червоний світ од блискавки ніби запалив пожежу на горах і в долинах. Здавалось, ніби гори тліли й жевріли, як розпечене залізо. Картина була страшна, як пекло. Наступало одне з тих з'явищ натури, перед котрими в Індії льви та тигри стають смирніші од ягнят і ховаються в печері разом з чоловіком і не зачіпають його з ляку і страху.

Посипались рідкі краплі дощу, великі, як лісові горіхи, важкі, як розтоплене олово, а потім одразу полив дощ, як з відра. Здавалось, ніби розверзлися небеса і звідтіль лилася ціла річка на землю. Все закуталось, ніби пірнуло в воду. Не видно було навіть понад шляхом стовпів телеграфу. Здавалось, що ми попали на дно якоїсь річки, де вода плине і під нами, і над нами. А страшна блискавка мигає та миготить - десь близько, неначе поперед коней. Грім гримить якось уривчасто, неначе з рушниць палить коло самого омнібуса. Дощ проливається в омнібус через щілини віконець і забризкує нас. Проти мене сиділа якась удовиця в траурі, нівроку їй, така широка, що зайняла своєю особою два нумери. Вона підбирала та підгортувала свою

сукню, бо на неї бризкало та хлюпало од вікон, неначе ми сиділи не в закритім омнібусі, а просто на дощі.

Через півгодини дощ перестав. Через шосе лилася вода з гір, як через греблю. З усіх долин в Дунаєць лилися скажені потоки каламутної води. Скрізь у горах шуміла та булькотіла вода. Грім падав на телеграфні стовпи, бо швидко ми налічили сім стовпів, на котрих дерево було обдерте смугами завширшки на два пальці або й на долоню. Обдерті смуги висіли по стовпах, неначе поначіплювані білі стрічки. Стовпи стали рябі, кострубаті, і дивна річ, що блискавка навіть не обсмалила їх, а тільки пообчახала смуги, як обчახують лико з липи. По шосе валялися здорові гілки угорських слив, укриті зеленими плодами, чорними, обсмаленими. Так тут грався карпатський грім!

Ми в'їхали у невеличке село Лонцько, де змінили коней на поштової станції. Вулиця, вимощена камінням, повилася вгору. Тією вулицею лилася правдива річка. Вода досягала до маточин коліс. Коні просто брели у воді. Погонич під'їхав під самий ганок станції, однак злізти з омнібуса не можна було, не ступивши у воду повище кісточок. Вода бурхала коло самісінького порога. З станції вискочив молодий, повновидий поштмайстер і виніс ослін, зроблений зумисне для підставлення під омнібус пасажирам. Ослін мав форму букви глаголя. Поштмайстер приставив ослін до екіпажа. Моя повна сусідка ступила на ослін. Він захитався й увігнувся під незвичайною вагою. Сусідка трохи не бухнула у воду. Поштмайстер вхопив її попід пахви й звів з ослона додолу, мабуть, трохи підвередившись, бо аж кров налилась йому в лице. Вискочив і я по тій кладці в ганок, а за мною актор з обголеними вусами та баками. Ми увійшли в чистеньку світлицю поштмайстера, де стояла на простеленому новому килимі гарненька мебел, оббита рожевою матерією. Поки перепрягли коней, старенька бабуня внесла нам обід, доволі смачний і недорогий. Пообідавши швиденько, ми рушили в дорогу.

Надворі вже дощ зовсім перестав. Гори чорніли неначе якесь велетенське місто після пожежі. По декотрих горах слались хмари; деякі чорні верхи ніби куріли димом, здавалося, от-от спашне червоне полум'я з обгорілих верхів, бо вже валує дим. Шосе вилося все вгору та вгору. Потоки каламутної води ревли та шуміли. Синій Дунаєць став жовтим; його долина ставала все вужча, а гори піднімалися все вище та вище. От і єврейське містечко Кросценко, а за ним і Щавниця.

II. Щавниця

Містечко Щавниця Вижня розкинулося в долині невеличкого, але шумливого Руського Потока, вище од шосе, котре круто повертає нагору возвозом в западину до мінеральних джерел. Одного ясного погожого дня я пішов оглядати мазурське село в Карпатах.

З пригорка видно всю долину, в котрій розкинулася Щавниця. Серед долини по дрібному камінні шумить потік. Бистро течуть його сизі хвилі з каменя на камінь. Вода зелена та чиста, як сльоза, холодна, як криничана. По обидва береги зелені лужки, а по лужках зеленіють рідкі садки. Здорові дикі грушки та яблуні розкішно розкидають гіллясті верхи. Це місце має красу щиро ідилічну. Зелень незвичайно ясна. Негаряче, але ясне проміння заливає садки й луки. Вода блищить на сонці та шумить і навіває тиху задуму...

В селі, поза єврейськими крамницями, йдуть хати побілені, з квітниками під вікнами. Це ще напівселяни, напівміщани. От на потоці стоїть водяний пильний тартак, чорний, невисокий. Вода проведена через довгі лотоки й падає зверху на колеса. Коло тартаку здорові купи претовстих колодок ялин та тертиць. За тартаком небагата панська оселя, а проти неї костюл убогий, старий, без бані, неначе довгий дім, критий драницями; його стіни так само обшиті рядами драниць. Кругом претовсті столітні липи. Кажуть діди, що цей костюл перероблений з церкви і що колись і в Щавниці були русини, та всі вимерли в якусь велику холеру. Що й в Щавниці жили колись русини, це може бути й правда, бо тут вперше я бачив на рукавах у дівчат червоні ткані смужки і свитки українські, хоч тип людей чисто мазурський.

За костюлом тягнуться двома рядами мазурські хати понад потоком. Я зайшов у перший двір, хоч ніякого двору там нема, бо хати од ulиці зовсім не одгороджені. Вхожу в одну хату, сидить молодиця-мазурка, вже немолода, напнута червоною хусточкою, в спідниці. Лице бліде, сухорляве, нужденне, віка червоні, очі згаслі. Привітався я до неї, кажу, що я здалека і хочу роздивитись на їх хати. Дивлюся я, хата невеличка, стіни небілені, червонуваті, натуральної фарби ялинового дерева. На стінах, під стелею, образи паперові під склом. По один бік стоїть ліжка. На ліжку валяється розкидана одежа, дві подушки. Збоку одна лава. Проти дверей, коло вікна, стіл та скриня. Діл нечистий. В хаті темно, хоч вікна чималі, і якось неприємно. В хаті тільки груба, а печі нема.

- А де ж ви їсти варите? - питаю я в молодиці.

- А отам у другій хаті, через сіни.

Я пішов у ту хату. То була страшна курна хата. Мені здалося, що я вліз в комин, обліплений сажею... Коло порога стояла піч, неначе давній ідолський жертovníк. Це був куб, складений з каміння. На ньому горіли дрова. Дим ішов просто в хату й виходив у дірку, прорубану в стелі. Стіни чорні, вкриті сажею. На долівці грязь, якийсь барліг, тріски, шматки дерева, бо в хаті стояв верстат для стругання дерева. Під стелею на бантинах лежали колодки й сушилися в диму. Шибки в вікнах ледве було знати. Я нічого на своєму віку не бачив сумнішого од цих хат. Мені здалося, що я в печері ескімосів.

З других хат прийшло кілька мазурок. Які то були бліді, нужденні люди. Мені ніде не доводилось бачити таких убогих, зомлілих фізіономій. Мазурки виглядали ще мізернішими од русинок, бо були ясні блондинки. Тонка, бліда шкіра на лиці аж світилась... Од диму очі були червоні.

Мене обступили мазурки та мазури, розпитували, з якого я краю, розказували про своє убоге життя. Одна молодиця показала мені житній та вівсяний хліб, спечений у формі коржа завдовжки в долоню. Хліб гливкий, кислий.

Надворі, в кутку, стояла ще одна невеличка хатка. Я одчинив двері. Двері провадили не в сіни, а просто в курну хату. На жертвовникові-печі горів огонь, коло огню був приставлений горщик.

- Дзень добрий, цьотко! - тукнув я через поріг.

З хати ніхто не обзивався. Одначе в хаті, в кутку, хтось шелестів, неначе перегортав соломку. Мені здалося, що там вештається молодиця, готуючи обід.

- Дзень добри, цьотко! - крикнув я вдруге. І знов нема відповіді.

Я переступив поріг і заглянув у куток за двері. Там коло ясел стояла ряба корова і смикала з-за драбини свіжу траву. Коло неї стояло малесеньке телятко.

«Це добра цьотка! Недурно вона не обзивалася до мене», - подумав я і пішов у світлицю. Боже мій! яка нечистота! який хаос у тій світлиці!

Не метено, не прибрано; все порозкидано. А яке убожество! В хаті не було ні живої душі. Повітря було таке важке, що я скоріше вискочив надвір...

«От де поле для гуманної діяльності галицької польської шляхти!» - подумав я. Польська шляхта покладає свої сили на полонізацію та латинщення русинів, грається в єзуїтські комітети, тішиться ширенням польського язика між русинами... Все це не більше, як шкідливі і негуманні панські витребеньки, не варті доброго слова. Пани краще б зробили, якби самі та їх пані глянули в очі убогі мазурські хатки, подивились на оту грязь, нечисть, на оте народне убожество та нужду... Польські пани краще б зробили, якби завдали собі гуманне завдання обчистити оцю грязь, навчити хлопів ставити печі, робити димарі, держати в чистоті хати, робити путні землеробні знадобки, пекти людський хліб... Підняття народнього добробуту, народна просвіта були б далеко вищими завданнями для польських панів, ніж надаремна і непотрібна іграшка в полонізацію галицьких українців. Польські пани не впали б у гріх, якби таку саму свою діяльність приклали й до наших убогих русинів. Хоч би й наші русини мали не тільки повний рот, але й повну хату польських слів з польського язика, то це не підніме їх розуму, не піднесе вище їх добробуту... бо з польських слів не навариш борщу, не спечеш печені, не пошиєш чобіт, не заплатиш податі. Полонізація русинам нічого цього не дає... не варта вона й шага. Це просто панська та єзуїтська іграшка та й годі...

Пішло потім монотонне життя на водах, пиття води рано й вечір, з музиками в додаток. В Щавницю на воду приїжджає не дуже багато гостей, та й то половина їх - євреї, та ще й дуже прості, у патинках, із пейсами товстими, як німецькі ковбаси. Друга половина наїзду - поляки. Великоросів та українців набирається душ вісімдесят. Венгрів було зо два та зо три німці.

Гостинниці зовсім порядні тільки ті, що належать до Краківської Академії наук, котрій подарував дідич Шалай ті мінеральні джерела і землю. Другі гостинниці показують, що Щавниця - ще не є Європа, а Пів-Азія, як каже француз. Простирадла на постелях, наволочки не міняють по шість неділь. Матраци тверді, напхані соломою. Подушку дають одну тонісіньку, як млинець. Укривала до вкривання тоненькі, літні, а тим часом у горах бувають холоди, як восени. Температура знижується до 12° Реомюра. Хто їде в Щавницю, той мусить везти з собою бебехи, укривала тепліші і простирадла - сливе усю постіль. Обстава в номерах як у єврейських заїздах або в гостинницях по малих містечках. У великі дощі та зливи готелі течуть, як тарі діжки. Через покрівлю ллється дощ в номери. У великі дощі в моєму номері через проточини текла вода, ще й стікала через поміст у нижчий етаж. Під моїм номером жила якась пані і міцно спала саме тоді, як лив страшний дощ. Вода з мого номеру лилася через поміст і чисто облила сонну пані, котра тоді прокинулася, як її промочило до тіла. Дзвоників на прислугу в номерах нема. Слуг кличуть патріярхально: одчиняють вікна» або двері й на все горло кричать: «Владек! Касю! Мариню!» Такі крики тільки й чуєш щогодини в готелі. В моєму номері розбита була шибка в вікні; через неї дме вітер. Шибку не заклили цілий сезон, і я мусів закладати дірку книжками. Тільки в рестораціях подають добру харч і недорого, бо закладовий доктор, дуже поважний чоловік, таки частенько заглядає в кухні ресторацій.

Про щавницькі води треба сказати, що вони трохи слабенькі й зовсім не вилікують за давнених катарів шлунка та легень. Слабим більше помагає здоровий свіжий гірський воздух, ніж води. Людям з легкими катарами вода помагає, а здоровим людям так зовсім-таки помагає... А здорових людей приїжджає в Щавницю таки чимало, а найбільше з недалеких міст. Матері привозять сюди своїх дочок, щоб їх людям показати... Я примітив, що декотрі дами міняють убрання по два, по три рази на день... От, наприклад, прибула з Варшави якась багата претовста банкирка, єврейка, така товста, що ледви ходить, коливаючись з боку на бік. Вона привезла на собі такий турнюр, що на нього збігалася дивитися вся Щавниця; на ній сукня з чорного дорогого шовку - муара, а турнюр з оксамитових бантів такий великий, що на ньому сміливо міг би сісти чималий хлопець. За нею гуляє по алеї гарного парку якась графиня, вся кругом обвішана дорогими стрічками, котрі мають на вітрі. Часто по алеях гуляє якийсь рабин, певно, єврейський святий або пророк-чудотворець, в чорному оксамитовому каптані, в білих панчохах, з довгими пейсами, а за ним іде його почет. Цей здоровий ескорт складається з десятка євреїв в атласових кафтанах, в мохнатих шапках, з-під котрих теліпаються пейси. Картинка неначе перенесена чудом з древнього Єрусалиму в Карпати. З'явилися на часок малярські студенти-мандрівці...

Переїздили через Щавницю партії венгрів-мандрівців у Карпати. Одного вечора, коли в 10 годині в нашому готелі гості вже лягали спати, серед глибокої тиші почувся страшний галас та клекіт. Чути було, що хтось бігає по коридорах, скрізь стукали дверима, гуркотіли, тупотіли. Мені здалось, що в готелі пожежа... Я вискочив у коридор. Всі гості, навіть дами,

повискакували з номерів напівроздягнені. Коли це в коридор вбігли венгри, чоловіки й жінки, за ними діти. Вони розмовляли голосно, що було сили в горлі, кричали, махали руками, дами реготалися, бігали по коридорах, заглядали в порожні номери... Клекіт стояв, як на ярмарку... То веселі венгри заїхали на ніч і вибирали собі номери на ночівку. Сполохані гості знов поховалися в номери. Рухливі, жваві венгри ледви через годину затихли. Ще довго було чути через тонкі стіни їх регіт та міцну дзвінку венгерську мову... Другого дня в ресторації знов з'явилася весела компанія і засіла за довгим столом. Знов піднявся в тихій ресторації трохи не гвалт. Венгерки ще гірше сміялися та галасували, ніж венгри. Їх білі зуби блищали через тонкі розкриті губи, ще ясніше блищали темні, аж чорні, очі на матових, оливо-жовтуватих, але гарних фізіономіях. У мигах, в розмові венгрів було видно щось східне, дуже нагадуюче казанських нервозних, жвавих та веселих татар. Навіть їх смуглявий тип має в собі примішку чогось татарського. Накричали вони, нареготали всім вуха, знялися з місця, як зграя веселих птахів, та й полетіли десь у гори...

III. Картина Карпат з гори Бріярки. Верхи Татр

11 липня по обіді я помаленьку видрався на доволі високу гору Бріярку. Ця пірамідальна гора панує над усією Щавницею. На самому вершечку цієї гори, над кручею, поляки поставили превисокий дерев'яний хрест на пам'ять про повстання 1863 року.

Яка дивна широка картина стала перед моїми очима. Внизу, під самою Бріяркою, в'ється шосе. По обидва боки шосе чорніє покрівля двох рядків єврейських домків. В одному місці зеленів парк, неначе зелена хустка, заткана букетами кучерявих ялин та смерек. Внизу за шосе шумить гірська річечка Руський Потік, що плине долиною до Дунайця і розділяє двоє пасом Карпатських гір.

Глянув я наліво від себе. Од Руського Потока на північ гори підіймаються помаленьку, та все вище йдуть на північ. Ці похилі гори, скільки захопить око, засіяні хлібом: житом, ячменем, вівсом, засаджені бобом та картоплею. Од частих дощів, од вогкого повітря поля на горах аж блищать зеленим ясним кольором, неначе трава на луках, на мокрій низині. Косогор виступає за косогором, один зелений, другий ще зеленіший, а поверх їх на синьому небі повився неначе високий вал, вкритий лісами та подекуди хатками, і заслонив далекий обрій.

За Руським Потоком на південь піднімається висока грива гір, неначе довгий величезний вал. От саме проти мене виступає з того валу крута гора Паляниця, вкрита двома чорними смугами лісу, а там серед валу ще виразніше виступає зовсім кругла гора Ярмута, неначе велетенський казан, перекинутий догори дном. На самому вершечку гори недавно поставили на піраміді статую Богородиці, ледви примітну знизу і не дуже ефектну.

Ще далі за Ярмутою, в долині, видно сельце Шляхтову над самою течією. Це вже останнє в Карпатах село, заселене русинами, чи «руснаками», як вони самі себе звать. Це вже кінчається Русь-Україна, це є найдальші села на заході. За Шляхтовою знов піднімається ефектна гора, цілий пейзаж гірський. Внизу під нею стирчать гранітні скелі цілим лабіринтом, а там вище над ними висунулися збоку гори, білі кручі та скелі. Кругом них густо заріс чорний ялиновий ліс. Здається здалека, неначе там серед густого лісу на половині гори стоїть якийсь здоровий монастир з п'ятьма високими білими церквами, з рядами білих домів... А на самому вершечку гори знов стримлять білі скелі, неначе білі стіни якоїсь величної руїни, зарослі з боків і зверху ялинами. Проти сонця білі скелі незвичайно ясно виступають на фоні чорно-сірого ялинового та смерекового густого лісу. Все це пасмо високих гір за течією вирізується на синьому небі дуже м'якими пружками, найбільше закругленими. Ці пружки проти неба то вгинаються, то вигинаються, то закручуються на всі боки. По хребтах зверху скрізь розкидані горби, неначе круглі й здорові могили, гостроверхі купи каміння; подекуди виганяються зверху білі скелі, неначе високі доми серед лісу... І все те зеленіє, аж лиснить, аж очі бере в себе. А за тими горами знов виступають верхи, вже темні, а там далі сизі, вкриті туманом, неначе ретушовані олівцем в далекій перспективі:
За горами гори,
Хмарами повіті...

Та сиза далеч вже за венгерською границею. За нею розстеляється полотнищем велика «пушка» (степ) до тихого Дунаю. Ті сизі далекі гори, та синя далеч, чогось тягне до себе душу, як щось невідоме, невидане, як фантазія, як мрія. Незвичайна людська цікавість тягне в ті невідомі краї думку, якимись чарами приманює очі. Здається, полетів би в ті нові краї, в далеку сторону, де все інше, все нове, невидане. Та поетична сиза далеч пориває душу, приманює до себе, як тиха луна дивної музики, як відгомін чудової пісні...

Руський Потік вливається в Дунаєць нижче Щавниці на заході. Мені видно бистрий Дунаєць, зовсім зелений, неначе зеленувата стрічка в'ється в узькій долині. За Дунайцем ік заходу стоять ще вищі, ще кращі гори: це П'єніни. За зеленою смугою Дунайця піднімається перший гребінь, високий, та вузький, та зубчастий, зовсім неначе гребінь півня. За цим гребенем пишно та сміливо виганяється вище од усіх гір Соколиця. Вона вузька, висока, неначе покрівля величезного готицького собору. На самісінькому вершечку з одного боку гора неначе одколупалась, обвалилась. Вона кінчається білою стіною. За Соколицею знов тісно-тісно до купи туляться рядами гір довгасті хребти з вузькими гострими верхами, неначе висока та вузька покрівля готицьких домів та церков у старих німецьких городах. Одна довга гора виступає з-за другої, друга ховається за третю. І вся ця група гір знизу до самісінького верху заросла густим ялиновим лісом. Яка надзвичайно оригінальна картина цієї групи, коли дивишся на неї з високости! Довгі та гострі верхи гір вирізуються на небі незвичайно виразно чорними смугами.

Лінії сміливо та граціозно гнуться то вгору, то вниз, то сміливо вибігають високо-високо в синє небо, то знов ідуть двома, трьома чорними смужками, одна вище другої. Скрізь стирчать зверху могили, зубці, ніби густо засіяні навмисне чорним лісом. Ліси на горах не здаються якимсь бур'яном, як на дуже високих Альпах. Тут на вершечках бачиш виразно кожну ялину до самого низу, цілі рядки ялин. Здається, ніби всі верхи гір обшиті чорним зубчастим кружевом. То кружево м'яке, наче оксамитове, прикрите сизою млою, мов срібною тканкою. Здається, ніби якась сила розвішала високо-високо в небі довгі величезні ряди пишного м'якого кружева, розкидала його граціозними жмутами та рядами.

Я вийшов на найвищий пункт Бріярки, де стоїть превисокий хрест з цілої товстої ялини. Пірамідальний вершок гори такий крутий, що як глянув я вниз, у мене заморочилася голова. Я ледви оговтався, сів на камені і глянув поверх П'єнін, поверх стрімкої Соколиці. За П'єнінами гори знижуються та знижуються в далечі і зливаються ніби докупи, а там далі на горизонті несподівано виступають Татри, найвищі гори в Карпатах. Татри з цього боку незвичайно ефектні. Не дуже довгий гребінь неначе вигнався з-під землі і сміливо та гордо піднісся під самі хмари серед невисоких гір. Гори круті, як стіни. На гребені видно чотири гори, що піднімаються рядами високо, одділяючись одна од другої долинами. На крайній найвищій горі, неначе на п'єдесталі, стирчить ще одна тераса, немов величезний престіл піднімається під самісінькі хмари. На боках цієї тераси видно ніби блискучі хмари, що причепились збоку на темному фоні. То не хмари, то сніги. Проти літнього сонця замети снігу блищать здалека, як срібло. Над заметами снігу вирізуються на фоні неба чорні зубці. По всьому хребту блищать срібні снігові полоси, неначе хто розкидав білити по горах довгі шматки полотна... От із-за Татр викочуються білі хмари, та все густіше та густіше. Сині зубчасті зграї гір плутаються в хмарах...

А яка широкість, який простір кругом, куди не глянеш! Як широко розступилось навкруги небо! Які скрізь картини, то грандіозні, то граціозні, милі! От на північ од Бріярки ідуть рядками верхи, та все пірамідальні, неначе їх хто поставив на шахматну дошку. Ці всі гори знизу до вершечків вкриті чорним лісом; між ними чорніють глибокі западини, неначе глибокі чорні ями, прикриті імлою. А за ними знов виглядають гори вже сизі, сині. На цілі десятки верстов кругом стримлять гори, неначе людські голови серед великого натовпу. Повертаєшся на всі боки, починаєш вдивлятись, забиває дух, морочиться голова...

А з-за Татр все насовуються хмари. Татри вкрились ніби тонким серпанком. Чорні П'єніни, гостра Соколиця ніби поринають у дим. Далекі сині гори стають ще синіші, тонуть десь в імлі. Кругом мене на далекому горизонті фарби мінються. Я вже бачу перед собою на далекому плані ніби якусь незвичайну гравюру, припалу срібним пилом. Татри зверху ніби крутяться. Повіяв свіжий, пронизуватий вітрець. Груди дишуть вільно, піднімаються високо. Ой, гори, гори! Як я люблю вас. Єсть у ваших високих верхах щось могутнє й дивно пишне. Ваша краса приманує фантазію

якимись могучими чарами. Ви схожі на пишні готицькі храми, що стрілами летять в саме небо і піднімають душу й серце високо, високо, як високий ідеал. Дивишся на вас, і сам душею піднімаєшся в сферу ідеального, де не чути ні плачу людського, ні злості...

І пригадав я собі інше небо, інші гори, ще дивніші, ще пишніші. От передо мною блищить Люцернське озеро, як дзеркало, вправлене в зелені рами. Над озером піднімається Рігі. Проти мене стоїть на зеленому п'єдесталі кучерявий скелистий верх Пілятуса. Букет скель підпирає хмари, як колони підпирають бані храма. От синє Женевське озеро, а над озером на південному березі високі верхи гір біліють, укрите снігами. Гори куряться паром. Сонце заходить. Сніги обливаються рожевим світлом. Гори мріють, наче пишна фантазмагорія. Я ніби чую, як над цими велетнями вітає дух Байрона, Гете, Вольтера, цих велетнів людського духа, що топтали ці гори своїми ногами, дивились на них, надихались поезією в цих дивних горах...

Я раз плив на пароході з Лозанни до Женеві... Синя вода клекотіла під колесами парохода. Спокій, тиша в небі й на землі... Пишна земле! Як тебе цілувало весною тепле сонце, як з тебе бризкали весною фонтанами фіялки, рожі та лелії, - ти, мабуть, не мліла в такому щасті, як я в той час... Пишна земле! Яка ти дивно гарна з твоїми високими горами, озерами та зеленими долинами! Ти дивно-пишна, як благовонне кохання, як дівоча пісня, як людське серце, налите добром...

IV. Останнє русько-українське село Шляхтова. Долина Руського потоку. Русини

От долина Руського Потоку. Я бачу своїх земляків русинів в цій далекій далечі.

Одного дня в липні познайомився я з одним галицьким русином д. Ф. Б., котрий приїхав не лічитися водами, а так собі трохи розважитися та погуляти в горах. Добродієві Б. стукнуло вже 56 літ; однак, не вважаючи на свій немолодий вік, він був зовсім свіжий на виду чоловік, веселий, жвавий, проворний, ворушливий, говорливий. На голові не видно було ні одної сивої волосини. Він не ходив, а неначе бігав. Висланий поляками за патріотизм на далекий мазурський край, він не втратив енергії, не поступився в своїх пересвідченнях, зістався завзятим русином, тільки старого загартування. Працюючи на літературно-науковому полі, він написав кілька добрих щодо змісту научних творів, але яко чоловік давній, написав їх тим чудним язиком «Слова» та «Пролома», котрого не втне ні Велика, ні Мала, ні Біла Русь і ради котрого ніколи не буде читати тих творів, вартих уваги з наукового погляду. Як старий кавалер, д. Б. убирався по-старосвітському, носив превисокий циліндер на голові мало не до хмар, ще й якогось рудокофейного кольору, і все збирався женитися. З цим поважним та веселим паном я й поїхав в неділю раненько до Шляхтової на службу божу. Наш фурман був так само русин з Шляхтової, газда Малиновський.

Шляхтова лежить от Щавниці всього-на-всього за три верстви, але ті три верстви далися нам добре взнаки. Дорога в'ється понад самим Руським Потоком і вся ніби вимощена здоровими шматками каміння. Віз підскакує, як скажений; колеса стрибають по камінні, аж пишчать, аж скриплять. Нас підкидало на возі, неначе на кораблі в час бурі. Руський Потік шумить та грає зеленими хвилями, летячи долиною, але все з гори по камінні. Ми їдемо все попід самою горою Ярмутою до самої Шляхтової. От кінчається стрімка Ярмута: тут стоїть оселя нашого візничі - це останній руський дім в Карпатах на австрійсько-венгерській границі.

Переїхавши Руський Потік, ми піднялися на першу терасу. Перед нами встав шпичастий шпиль, а на ньому чорнів високий осьмираменний хрест: цей шпиль - границя шляхтовського поля й разом з тим - границя Руси-України на далекому заході Карпат.

Через кілька хвиль ми в'їжджали в Шляхтову. Село складається з однієї довгої вузької вулиці. Улиця тягнеться од Потока по легенькому взгір'ї і ховається десь далеко в щілині, на високій горі.

Хто бачив села на Україні, в Польщі, в Європі, тому зараз прийде на думку, що в Карпатах мазурські, русинські та словацькі села ще примітивної архітектури. Вони схожі на села в Білій Русі, Литві та Великороси. Така була й Шляхтова, що тяглася вгору далеко до найвищої гори. Покрівля на хатах з драниць, темна, аж чорна. Зверху на покрівлях не видно ні одного вивода чи димаря. Дим з печей пробивається через драниці. Як баби затоплять у печах, то все село, всі хати куряться, ніби горять. Всі хати, стодоли, комори, навіть хліви збудовані взруб із товстих добрячих колодок ялинових та смерекових. Хати, комори, навіть стодоли часто стоять під однією покрівлею, зчеплені до купи. Якби не вікна в хатах, то не розібрав би, де хата, де клуня, де хлів. Стіни знадвору не шпаровані і не білені. Щоб стіни не попсувалися од дощу, їх мажуть зверху олією, од чого ялинові стіни мають червонуватий колір. Вода просочується з гори скрізь з ґрунту і стікає по камінцях по вулиці, і для того всі хати ставлять на кам'яному фундаменті, часом такому високому, що в ньому внизу роблять погребі. Декотрі хати пошпаровані й побілені між колодками на два пальці завширшки. Такі хати ніби вкриті знадвору якоюсь смугастою матерією. Все село має невеселий, непривітний вид, як у Великороси і Литві, і псує гармонію з чудовою зеленою декорацією гір та лісів. Улиця тяглася вгору. Вона була така вузька, що два вози ледве можуть розминутися. Двори коло хат маленькі, на кілька сажнів і не одгороджені од вулиці. На дворах лежать купи гною, прикриті густими смерековими та ялиновими зеленими вітами од сонця. Цей гній потрібний для вигноювання поля, без котрого тутешня убога земля нічого не родила б. Хати стоять густо, неначе туляться одна до однієї. Трапляється, що хата од хати стоїть на аршин. Городів коло хат не видно: городи в полі на горах. На вулиці яось тісно. Нема того простору, який бачимо в степових селах. Тут, у горах, люди дуже цінують рівні місця, «планини», для хліба, для огородини і в селах хати

купляться, неначе в городах, дуже тісно. Все село з своєю дерев'яною старою церквою схоже на образок, вирваний з історичного альбому, на котрому намальовані староруські городи Новгород або Київ.

Ми приїхали до цвинтаря. Церква з хатою священика перетинає вулицю якраз на половині. Цвинтар обсаджений липами. Липи давні, старі; їм, може, вже минула сотня год. Стовбури дерев ледве можна обхопити двом чоловікам. Превисокі липи зовсім закривають древню дерев'яну почорнілу церковцю. Церква без бань, подовгаста, схожа на довгий дім, і з високою покрівлею як на готицьких церквах. На фасаді піднімається дзвіничка оригінальної архітектури з верхом, ніби насадженим поверх довгастої башти. Стіни церкви виведені не прямо, а пірамідально, так що церква знизу далеко ширша, ніж вгорі. Олтар давніший церкви і закруглений; до нього, вже потім, приставлена церква. Стіни церкви знадвору оббиті дощечками рядками на аршин, як вкривають драницями покрівлі; верхній ряд покриває спідній; це од великих карпатських дощів. Олтареві налічують люди триста літ, а церкві з двіста. Цьому може бути й правда.

Утренья вже скінчилася. Дзвонили на службу Божу. Ми увійшли в церковцю. Люди потроху збиралися. Церква була, одначе, доволі просторна. Коло порога стояло кілька ослонів по-католицьки. Коло них двома рядками стояли корогви. На мене зараз повіяло давниною. Іконостас, образи, живопис на стінах, різьба на іконостасі були такі древні, такі старі, які я ледве пригадав собі, як бачив, такі самі в українських церквах ще малою дитиною і котрі вже не можна знайти на Україні і з свічкою серед дня. Мені здалося, що несподівано вернулись мої давні дитячі літа, коли мене мати водила у нашу стеблівську (в Канівщині) стару церкву. На іконостасі навіть різьба на дереві була достоту така сама, як у нашій старій церкві; ті ж виноградні кетяги між листям, навіть помальовані такою самою фарбою: темно-синьою, червоною та зеленою. У притворі на стелі прибитий великий старий образ страшного суду достоту такий, який був у нашій старій церкві. На хмарах св. Трійця. По один бік Адам на колінах, по другий бік Єва. Од п'яти Адамової в'ється довгий змії, а на ньому неначе начеплені білі квітки з написами людських гріхів. Внизу червоне пекло, драконова голова з сатаною всередині пащеки, а в пекло прямують купки людей; над купками написано: ляхове, мадяри, німці, євреї, а позад усіх русини малесенькою купкою. Тут же йдуть у пекло п'яниці, злодії, кравці, шевці, за ними блудниці і т. д. Церква помальована всякими візерунками, котрі тепер уже ледве знати по стінах. Образи візантійської школи. Все переносить вас зразу далеко на Україну, десь під Київ, під Одесу або Полтаву. Тільки два католицькі олтарі, приставлені по боках церкви до стін, нагадують про унію.

Увійшов у церкву панотець. Народ збирався поволі. На правому боці стали чоловіки та парубки, на лівому - молодиці, а спереду дівчата.

Титар показав нам на дві лавки, поставлені коло самого іконостаса під стіною: це місця, як видно, для аристократії. Я сів по один бік, добродій Білоус по другий. Титар сів коло мене, але на опрічному стільці коло дверей олтаря. Мені можна було окинути оком усю чесну громаду з дяками на хорах. Всі молодичі та дівчата були понапинані білими згорнутими удвоє обрусами, а бідніші просто рушниками з кінцями, густо затканими червоними смужками. Ці обруси молодичі напинають на плечі, як мантильї, а в кінці завірчують дітей, що держать на руках. Молодиці не зав'язують голів хустками, а закутуються. З-під хусток виглядають краї очіпка, напущені на вуха і випущені зубчиком на лоб. Ці кінчики обшиті жовтогарячою матерією, досить красно виглядають, коли молодича напнута білою мушлиною хусточкою. Дівчата не носять на голові ні стрічок, ні квіток: тільки на двох чорноволосих головах червоніли вузькі стрічки. Хоч тут, у Карпатах, і чоловіки, і жінки ходять в «кербцях», чи постолах, одначе в церкву йдуть усі в чоботях. Тільки одним-одна баба стояла в постолах. Чоловіки були в білих свитах з комірами, гарно вишитими червоними або синіми нитками. Штани на всіх білі, з товстого саморобного сукна, так само вишиті внизу, коло кісточки, червоними взорцями. Ці купи понапинаних хустками та білими обрусами молодичь та дівчат мають в собі характер давнини, переносять думку в древність. Цей простий убір пригадує убори, які малюють на образах. Сорочки на жінках не вишивані, а заткані на рукавах та на чохлах червоними смужками. Це ще початок тої орнаментики, котра так розкішно розвилась згодом у виробках української жінки в степах. На Україні, як глянеш у церкві на бабинець, то бачиш неначе багатий квітник, увесь залитий усякими квітками. На головах у дівчат квітки, стрічки, у молодичь - розкішні квітчасті хустки; тут, в горах, все просто, початково. І недурно ж тільки в Карпатах держуться старовини навіть у колядках та щедрівках: це край, захищений горами од усякого побічного впливу. Жінки всі в білому; і в старому Княжому Києві жінчин звали «білоглавими».

Тутешні русини мають тип, одмінний од мазурсько-го та словацького: вони чорнявіші, мають темніші очі, чорніше волосся на голові. Було видно між дівчатами кілька типів, зовсім південних, ніби херсонських, з карими очима та чорними бровами, з оригінальним виразним прорізом уст. Пружки лица в тутешніх людей нагадують більше подолян та волинців; вони тонкі, дрібні. Парубки дуже здорові та свіжі на виду, чоловіки вже мізерніші, а молодичі зовсім захуджені. Тут, у Карпатах, і мазурські, і словацькі, і руські молодичі чогось дуже зів'ялі, бліді, худенькі, неначе захарчовані. Воно й правда, що тут робота на горах важка, а харчею служить житній, вівсяний хліб та водяна картопля.

Священик одчинив царські врата, почав кадити по церкві. Рознеслося благовоння, але не дорогої смирни, не ладану, а дешевого ялівцю. На хорах невеличкі школярі-дяки, повбирані в сіртучки, почали співати чудовими альтовими голосами. За ними заспівали всі люди: і чоловіки, і молодичі, і дівчата. Які дивні альтові голоси у хлопців! Які чисті та дзвінкі сопрани у дівчат! Видавалися з маси співу такі чисті та дужі голоси, котрі робили б

честь сцені у великих театрах. Два високі чисті альти на хорах дзвеніли як срібні дзвоники, їх не заглушувала густа маса голосів молодниць та дівчат. Люди, як видно, дуже добре позаучували мелодії пісень, бо співали гармонічно й не різнили. Часом тільки кілька дівочих голосів затягало на кінці або трохи різнило. Тоді оголене лице титаря, що стояв до мене боком, вставляючи свій гострий профіль, поверталось у той куток, де різнили дівчата. Титар розтягав якомсь насмішкувато свої тонкі губи, хитав головою, ще й легенько сварився пальцем на дівчат. Дівчата соромливо спускали очі додолу. Мотиви церковних пісень старинні, якісь кучеряві, схожі трохи на древні мотиви українські і трохи на католицькі. Люди хрестилися не трьома пальцями, а всею п'ятірнею, ледве назначуючи хрест на грудях.

Служба Божа йшла довго. Священик після Євангелії сказав прехорошу проповідь доволі чистою українською мовою. В церкві стало душно. Я вийшов на цвинтар і пішов оглядати село довгою вулицею. Вулиця пішла в глибоку щілину між горами. Над хатами, за городами, неначе висіли старі густі садки високо по боках крутої гори. Під старими деревами сиділи купи дівчат в червоних спідницях з чорними лапатими квітками. Сонце ясно освічувало гору, зелені садки, а ясні убрання, неначе квітки, цвіли на зеленому полі. Зо мною йшла вулицею вже немолода молодиця. Я розговорився з нею й зайшов до неї в хату.

Вона одімкнула і одчинила сінешні двері. Сіни були просторі й без печі, не задимлені, як у мазурських хатах. Ми увійшли в хату. Хата була стара й убога, однак просторна. Стіни не обмазані, вже зчорнілі; вікна чималі, з дев'ятьма маленькими шибками. В хаті було якомсь сумно, ніби темно, хоч проміння сонця лилося через вікна. Тільки білий комин, біла піч та біла скатерть на столі трохи звеселяли сумний вид. На сволоці були вирізані ножем слова «Най добро буде в хаті». Обстава була звичайна, як і в українських хатах: ті ж лави, той стіл, той же мисник, жердка над ліжком. Тільки замість українського пола стояло широке ліжко з сінником та з плесковатими подушками з квітчастими ситцевими наволочками. Хата була на помості, але помосту було не знати під чорним пилом та засохлою грязею. З комина через шию дим виходить просто на горище і через драниці покрівлі пробирається надвір. В хаті було не так чисто, як буває в українських хатах, хоч і чистіше, ніж у мазурських. Обернувшись, я трохи не наступив на маленьку дитину двох років. Вона була слаба й лежала долі коло припічка на простеленій одежині.

- Чи це ваша дитина? - питаю я в молодиці.

- Ні, це моєї дочки. Бачте, так собі, незаконне. Баба скинула з плечей свій обрус, розкутала голову.

На голові в неї був «чіпок», цебто очіпок. Це той самий український очіпок, тільки не короновидний, а плісковатий, зовсім схожий на ті шапочки, які надягають на Україні на маленьких дітей. Він спускається на вуха й виступає на лобі вперед зубцем. В цих очіпках всі молодиці ходять дома, навіть по вулиці. На бабі був корсет без рукавів, тільки коротший від українського. Я придивився до її лица. Лице було не старе, але довгеньке,

дрібненьке, як у малої сухої дівчинки, сухе, худе, нужденне та мізерне. Тільки карі, гострі очі звеселяли цей нужденний молодичий вид.

Я хотів сісти на лаві. Лава була не зметена: валялись якісь крихти. Баба постелила на лаві шматок полотна.

- Де ж ваш чоловік? - питаю я в баби.

- Та в церкві.

- А старий вже ваш чоловік? - питаю.

- Ні, молодший од мене на шість років. Це вже в мене третій «члек». З першим я жила 20 років, з другим 4, а це в мене вже третій.

- Як же його прозивають? - питаю я.

- Франц Нахман.

Це прізвище мене здивувало: воно було не русинське.

- Якої ж він віри? - питаю.

- Та він був такої віри, як у Щавниці (цебто католицької), а я таки як почала вговорювати, то він ходить уже до нашої церкви. Він зайшов у наше село, а в мене своє поле...

Бабин «члек» був словак. Вона навернула його до своєї віри, але за те цей «члек» попсував бабі трохи мову. Баба мішала в свій язик словацькі слова. Цей «члек» спокусився, не знаю, чи темними очима, чи власним бабиним полем.

- Чи є в вас товар? - питаю.

- Є, але не багато. Ми бідні. Маємо одну корову та два воли, та дванадцять овець. От моя старша дочка вийшла заміж за багатшого од нас: має чотири корови й чотири воли.

І справді, тут люди мають доволі корів та волів, хоч тут товар дуже дрібненький, має доволі молока, сира та масла, і це, мабуть, тільки і піддержує нужденне животіння селян. Я глянув на стіл. На столі лежав шматок тонкого житнього коржа, чорного, кислого, несмачного.

- Чи це у вас такий хліб печуть? - спитав я.

- Гей, такий; ще печемо й вівсяний, а пшениці в нас зовсім нема.

- Чи стає ж у вас свого хліба на цілий рік?

- Ні, не стає; не стає й своєї картоплі. Це вже ми купили хліба та картоплі на Венграх. Торік був уродив у нас хліб, та як полили дощі, то позносило з гір

половину снопів, позносило й сіно; пропав хліб десь по долинах, а решта погнила, бо дощі йшли два тижні й не можна було хліба висушити. А цього року дощі повиносили картоплю з поля, тільки й зісталася по краях. Не будемо мати картоплі: прийдеться купувати... В молодиці голос задрижав, з очей покотилися дві сльози по сухих щоках. Вона втерла їх рукавом. Мені стало жаль бідної людини.

- Що ж ви варите на обід?

- Варимо червоний борщ, а то більше кислу капусту та горох або фасолю, або біб.

- А каша є у вас?

- Нема, хіба хто зробить крупи з ячменю. А з вівсяної муки печемо хліб на сніданок. Варимо з сира пироги (вареники).

І справді, в Карпатах недурно такі сухорляві люди: тут обмаль хліба, а робота тяжка. Треба лазити по високих горах, треба багато працювати коло поля, засипаного дрібними камінцями.

Попрощавшись з багатомужною самарянкою з темними очима, я вийшов із хати. В дворі коло комори стояли два сажні ялинових дров.

- Це ваші дрова?

- Гей наші. Наше поле в лісі на планині, то й ліс наш.

Дров у баби в дворі було багато. Видно, що тут, у Карпатах, є свої вигоди: люди не мерзнуть зимою в хатах.

- Прощайте, тітко!

- Най будете здорові! Щасливої дороги! Зістаньтеся здорові! - казала молодиця, прощаючись зо мною.

Подихавши свіжим гірським воздухом, я вернувся до церкви. Купи чоловіків та молодиць стояли на цвинтарі. Люди не поміщались у маленькій церкві, бо в селі 180 хат.

Після служби Божої священник попросив нас подивитись на олтар. В олтарі все було, як і в церквах на Україні. На престолі лежала Євангелія рукописна. На першому листі був латинський надпис, з якого можна було довідатись, що Євангелію подарував церкві якийсь Захарія Іордан, каштелян *Zavichovstensis* капітан. На підпису значився 1542 рік. Євангелія була писана такими чудовими чистими та гарними буквами, що мені спочатку здалось, ніби вона друкована. Писана вона полууставом. Убога церковця спромоглась купити друковану Євангелію тільки оце на днях. Оглянувшись кругом себе, я подумав, що знаходжусь в якомусь музеї церковної старовини.

Вийшли ми з церкви. Хлопці та чоловіки стояли купами за огорою. В білих свитках з червоним та синім шитвом на комірах, на грудях, як на Українському Поліссі, в чорних капелюхах, об'язаних червоними стрічками, перевитими білими шнурками, ці групи людей були доволі мальовничі на ясному сонці. Тільки зовсім голені лица чоловіків та дідів неприємно вражали очі.

Панотець запросив нас до себе. Коло самої школи за огорою перестрів нас невеличкий старий дідок з довгим волоссям на голові. Це був шляхтич Мирулевич. Він причепився до священика, що хоче перейти на латинський обряд, говорив, що його батько чи дід був латинником, зайшов у Карпати з Менської губернії й тут прийняв унію. Ми почали вговорювати, щоб він не кидав унії, бо унія не тільки мужича віра, але й панська. Добродій Білоус трохи сердився, вговорював старого і сказав, що якби руська віра була недобра, то й він покинув би її. Старий трохи вгамувався, показав нам старий документ на шляхетство, писаний по-латині, але, відома річ, що таких документів у Менській губернії поляки фабрикували тисячі, й, може, ця фабрика виробила не один десяток польських графів, которими в Польщі хоч греблю гати. Діло було так, що як старий шляхтич піде коли в Щавницю та з кимсь там поговорить, то приходять до священика та й намагається перейти на латинський обряд. Само по собі, не прості мазури його підмовляли... В Карпатах в русинських селах кожний польський ксьондз, кожний лісничий, і економ, і якийсь куценький шляхтич,- кожний веде латино-католицьку пропаганду, а русинський священик слідить і назирає. Ці панове показали себе несподівано дуже дотепними до цього «горожанського» обов'язку, которого вони так не люблять у Москві та в Німеччині. Старий шляхтич угамувався і до цього часу зістається в руській вірі.

Ми зайшли до панотця. Панотець ще молодий, але розумний, учений, привітав нас дуже радо й щиро. Дом священика чималий, побілений всередині, тільки стеля з ялинових дощок не побілена. Обстава, одначе, убога: панотець дістає од скарбу і з поля ледве 200 ринських. Яко целібс (він вийшов із семінарії в Римі), панотець кохається в науці, має повну шафу книжок італіянських, німецьких та латинських. Розмова йшла більше вчена, наукова. Панотець умів говорити і був радий при нагоді поговорити. Добродій все перебивав його розмову:

- Панотченьку. Це все добре, але не в тім діло. Треба, щоб ви заснували читальню для селян. Ваша парохія стоїть на краю Руси. Треба, щоб ви вдержували в селі віру й руську народність. Ставте муровану церкву, а на тім крайнім шпилі, де границя Руси, поставте муровану каплицю.

Мені здається, що добродій Б. казав правду: хоч на муровану церкву треба багато грошей, але читальню заснувати не так трудно, аби була добра воля.

Закусивши, що Бог послав, ми довго ще сиділи та балакали, поки не стало вечоріти. Ми попрощалися і пішли вулицею. Панотець проводив нас. Коло однієї великої хати ми вгледіли маленьку пасіку. Там у маленькому садочку стояло з десяток вуликів бджіл. Ми зайшли в пасіку, а потім і в хату. Хата була дуже просторна, нова й світла. Щілини між круглими колодками були зашпаровані й замазані білою глиною. Ці білі смужки по стінах трохи звеселяли сумні червонуваті стіни. В хаті було доволі чисто. На здоровому мисникові видно було кілька фарфорових тарілок та стаканів. Молодиця привіталась до панотця. Вона була здорова на виду й свіжа, що мене аж здивувало. Чоловік був молодий і не убогий: він мав пару коней і фурманував в Щавниці, возячи гостей по гарних околицях на прогуляння і екскурсію. Вже сонце стало надвечір. Ми, балакаючи, ще заглянули в одну хату. В хаті лежала на ліжку молодиця й стогнала.

- Чи ви слабі, тітко? - питаю я.

- Гей!

- Що ж у вас болить? Чи шлунок, чи голова?

- Гей... на ярмарку... ой, ой, ой!

- Що на ярмарку? Може, коні понесли та перекинули воза? Може, вас покалічило? - питаюся.

- Гей... на ярмарку... ох! ох, ох! - стогнала молодиця й більше нічого не казала.

Коли це в дверях з'явився чоловік з розтріпаним волоссям на голові. Він спіткнувся на порозі й трохи не дав сторчака.

- Слава Ісусу Христу! - ледве міг виговорити.

- Навіки-віків, амінь. А що це? Ваша жінка занедужала? - питаюся я в нього.

- Та... гей, та... ні... на ярмарку... на ярмарку в Кросценку,- чоловік захитався на ногах. Він і жінка, як видно, попилися на ярмарку в Кросценку. Тепер я зрозумів, чого панотець так налягав у проповіді, щоб люди були тверезі, не дуже пили горілки. Видно було, що тверезість не дуже процвітає в Карпатах...

Загадавши візникові їхати шляхом, ми пішли через поле та огороди навпростець. По садках, по сінокосах вешталися дівчата та хлопці вже не в чоботях, а в кербцях чи постолах. Ми вийшли на високий крутий шпиль, пануючий над селом. Вся долина Руського Потока розгорнулася перед мною, як пишно намальована картина. Гарна ця остання долина Русі-України! По обидва боки Руського Потока стояли два високі, але не круті гребені гір, неначе дві велетенські зелені хвилі на морі піднялись рядом, а далі збіглися до купи краями, злилися і тут підскочили вгору високо, високо, бризнувши вгору білою піною. Цією піною були білі скелі, що стриміли на самому вершечку гори, заступаючи на схід сонця долину. Скелі стояли серед чорного ліску, ніби руїни старого замчища. Понижче них, на боці гори, знов витикалися білі шпичасті верхи скель серед невеличкого тёмного лісу. Здавалося, ніби там стояли в лісі церкви з білими банями. По обидва боки

долини на ясно-зелених горах стриміли рядки чорних гостроверхих могил. Ці могили схожі то на голови сахару, то на піраміди, то на степові конічні могили. Всі вони обросли темним лісом зверху до самого низу. То були верхи: Гомля, Висока, Радієва, Рапштин, Гринь і др. Вони були схожі на якісь чорні гостроверхі оксамитові шапки, розкидані навкруги по гребенях гір, неначе їх розгубили якісь велетні-силачі після титанічної боротьби. Долина широка, просторна, з легенькими терасами. Серед самої долини внизу стримить зовсім ніби єгипетська піраміда з гострим верхом з чистого граніту; за нею було видно цілі лабіринти невисоких скель; одна між ними зовсім кругла, ніби башта лицарських замків. Зараз за Шляхтовою через усю долину тягнеться вал, ніби невисока гребля. Вона, очевидячки, прорвана посередині, і через ту прірву тече Руський Потік, неначе через ворота, а через ті ворота видно село Явірки з гарною мурованою церквою. За кам'яною пірамідою стікаються до купи потоки Чорна Вода й Біла Вода, і з них складається Руський Потік. Там, у щілинах гір, притулилось два присілки - Чорновода та Біловода. Вся долина дивно зелена, ніби тільки-но полита, неначе намальована дуже ясно-зеленою фарбою. Пишний куточок у Карпатах ця остання долина Руси-України з останніми чотирма селами! Ми довго стояли під хрестом і не могли доволі на милуватися тією оригінальною картиною.

Одначе був час вертатися додому. Ми зійшли із шпиля й рушили назад. З ярмарку їхали шляхтівські люди одним конем у дишлі і таки добре п'яненькі та веселенькі.

В цих останніх селах Руси-України добре задержалася народність та віра. Мова українська збереглася так само добре. Народ говорить доволі чисто галицькою вимовою, але дуже м'якою і мелодичною. Як я перший раз почув цю карпатську вимову, вона мені здалася схожою на сербську або словацьку. Тільки ті фурмани, що заробляють у Щавниці, говорять язиком трохи попсованим польщиною. Акцентують слова трохи по-польському, вдаряючи на передостанній склад. Я списав усі назвища хатні, господарські, назвища одежі, посуду, страви і знайшов мало слів, не схожих з українськими. Ось такі, напр., слова: постолі- кербці; штани - холосні (в нас холоші); солдатські штани - ногавиці; очкур - строканці; обрус, що носять жінки на плечах,- плахта, свита - гуня, намисто - пацьорки; спідниця - кабат, а на Венгер-щині - плащеніца; чоботи - скірні; комин - димник; черінь у печі - ватра; стеля - навала; сволок - трагар; дійниця - дійник; картопля - зем'яки; куліш - куляша; вареники - пироги; поміст - диліни. В негоду як молодиці, так і чоловіки носять сердаки чи карпатські кожушки, вишиті червоними мережками, але шерстею наспід, не наверх. Вони так позивкали до цих кожушків, що й у гарячу пору аж сопуть од спеки та поту, але не скидають їх.

V. П'єніни. Лісний потік. Маєтність Єпископа Пряшівського. Вид на П'єніни й Соколицю. Дунаєць і його береги

З Щавниці їздять гуляти в околиці, славні своєю красою карпатських видів... До таких місцин належить Лісний Потік та П'єніни. Діждавшись теплого, погожого дня, я поїхав до того Лісного Потіку в П'єніни за верстов п'ять од Щавниці. Внизу, де кінчається нижня Щавниця, коло самого Дунайця, вливається Руський Потік. Моя фурманка переїхала через устя потоку, закиданого дрібним камінням, і виїхала на шосе. Шосе повилося понад берегом Дунайця, попід самими горами. Понад річкою шосе було обмуроване кам'яною стіною заввишки на два аршини або й більше.

По обидва боки Дунайця пішли рядками гостроверхі гори. З боків гір висовувалися скелі. Чим далі гори піднімалися все вище та вище. От одна скеля дуже завісилася над шосе. Кам'яні маси понавішувалися трохи не над моєю головою; під ними доволі глибока печера. Далі Дунаєць круто повертає за високу скелю, що виступила над шосе з гострою, високою, вкритою лісом гривою. Ми повернули за скелю і побачили невеличкий місток... Під ним шумить і вливається в Дунаєць Лісний Потік... Через місток далі не можна їхати, бо за містком шосе дуже вузьке, так що не можна двом візкам розминутися. Далі вже йдуть пішки понад річкою.

На містку ждуть проводирі по горах, мазури-парубчаки. Я взяв одного проводиря. Він повів мене понад Лісним Потіком у вузьку щілину. Потік невеличкий, на два аршини завширшки; він шумить у вузькій щілині, схожій на велетенський коридор, видовбаний у скелі.

На правому березі потоку стоїть рівна гладенька стіна з сірого граніту на сажнів 40 або 50. Стіна угинається, йде дугою. Поверх стіни скрізь витикаються зубці, неначе пірамідки з граніту. Здається, ніби стоїть величезна твердиня з зубчатою стіною. Стежка йде по камінню. Каміння муляє в ноги. Потік закручується, і знов змінюється декорація; із стіни виступають здоровецькі піраміди з гострими верхами, а над ними другий етаж пірамід, которий кінчається гострою скелею. Ці гострі скелі тут звуть цукровими головами. Оглядаємося назад, по другий бік потоку стоїть така сама гостра скеля, тільки нижча. Це місце схоже на ворота Дунаю.

Далі скелі щезають. Долина стає ширша. На долині видно якусь темну будівлю з колодок. Питаю в мазура:

- Що то таке?

- Це - каже він, - млин якогось венгра.

Мий справді були вже в Венгрії, цей південний берег Дунайця, ця долина вже були за венгерською границею.

Перескочили ми по камінню й пішли до того млина. Повище млина, через потік, загачена сяка-така гребля. Видно ряд стовпчиків, а за ними купка тарасу та каміння. Через греблю потік дзюрчить таки добре, але більша половина води тече прокопаною фосою чи ровом попід самою горою в зеленій траві. З рову вона йде в корито з товстих видовбаних ялин, вкладених одна в другу, а з цього корита, бистра вода падає на млинове колесо зверху. Проти млина вода в потоці біжить далеко нижче млина і не може розлитись до млина й затопити його у весняну пору, бо гірські потоки біжать скрізь трохи згори. Таких млинів у Карпатах багато. Приходжу до млина - стоїть

хата з вікнами. Входжу в сіни - у сінях млин: теліпається кіш, крутиться внизу колесо і шестірня, але борошно сиплеться з-під каміння в якусь довгу полотняну торбу й тут просівається. Виходить щось похоче на питльоване борошно.

Одчиняю двері; в хаті коло печі пореється молодиця, закутана червоною хусткою, і стоїть чоловік з довгим волоссям.

- Слава Богу Ісусу Христу! - кажу я.

- На веки векув. Амінь! - одказує мені чоловік по-мазурськи.

- Чи ви венгри, чи мазури, чи русини?

- Ні, ми слов'яни,- каже чоловік і починає говорити по-мазурськи, але погано, мішаючи словацькі слова.

- Може, словаки? - питаю я.

- Гей, словаки. Я й по-мадярськи вмю, бо служив у мадярському війську.

Входить ще один чоловік, вже іншого словацького типу: це був мірошник.

- Чий це млин? - питаюсь я в чоловіка по-українськи,- чоловік розуміє зовсім мою мову.- Чи ваш, чи якого дідича?

- Ні, не мій. Це млин єпископа Пряшівського, а я його держу в посесії і плачу єврейці Польнер 100 ринських на рік, а це мій мірошник.

- Нащо ж ви платите єврейці, а не єпископові? - питаю я в Стромовського - так його прізвище.

- Бо тут чотири села, що належать до Пряшівського біскупа, держить у посесії багата єврейка Польнер і вже од себе оддає в посесію землю газдам і млини. Один млин взяв я, а корчми всі і другі млини пооддавала таки євреям. Вона живе в селі в Стирі - всі в панському домі.

«Ну, думаю, це зовсім так, як у нас».

Газда Стромовський, як видно по ньому, простий мужик, дає своєму мірошникові третю частку всього заробітку з млина. У млині беруть шістнадцяту міру з млива! Не великий заробіток і газді, і мірошникові. Це я вже був на маєтності єпископа Пряшівського в Венгрії: тут до Пряшівської катедри приписано четверо сіл... Тут недалеко стоїть перше словацьке село Леснік, з котрого був родом газда Стромовський. Це місце єсть узол, де сходяться три народи: на північ за Щавницею живуть мазури, на південь і на схід - русини, а на захід до Татрів, у Венгрії,- словаки. Коло цього Лесніка йдуть на південь без перерви русинські села: Липняк, Фільварок, Камінка.

В типі Стромовського, його жінки й мірошника вже було знати щось одмінне од типу руського та мазурського. В них на перший погляд б'є в очі примітна часть німецького. В молодиці брови тонесенькі, як олівцем наведені, зовсім як у німкеня; ноги в усіх доволі довгі та тонкі. Всі були в гірській одежі, загальній для всіх трьох народностей. В газди довгі коси спадали на плечі й були підрізані, рівні на лобі, зовсім як в українців нашого Полісся. На ньому були такі самі холосні (штани) з білого товстого сукна з червоними лямпасами; на ногах такі самі кербці (постоли) й онучі.

Ця словацька хижа чи гижа (хата) була збудована з товстих ялинових колодок, навіть не обтесаних всередині хати. Щілини між колодами були позатикані мохом. Через мох світилися дві дірки; я тикнув парасолею у мох, кінець парасолі пробив дірку наскрізь.

- Чи не холодно вам тут зимою, що в стінах світяться дірки?

- Ні,- каже газда,- ми на зиму затикаємо дірки мохом, і в хаті дуже тепло.

Хижа всередині темна, непобілена, невесела. Тільки звеселяють хижу біла піч із комином та груба, зовсім поставлені так, як у наших селян.

Обстава цієї хати зовсім українська: коло порога піч та мисник; далі одна лава, стіл, полиця, два католицькі німецькі образи на папері. На миснику поливані миски, дерев'яні ложки. Діл земляний, нечистий і нерівний. В хижі нечепурно, темно й непривітно. Дим виходить через комин у сіни чи в млин на горище.

Газда почав розказувати про Венгрію, про свої мандрівки по Венгрії, почав називати всі речі в хижі по-мадярськи. Задзвеніла туга, виразна, груба, але гучна мадярська мова. Одначе в газді не зісталось й сліду солдатського. Передо мною стояв старий мужик у гарній сорочці до пояса та в суконних мужицьких холоснях. Я розказав, що в наших млинах беруть вдвоє більшу міру за мливу, і це підбило молодого мірошника мандрувати на Україну до Києва. Добрі люди розпитували мене про Київ. Я квапився і, попрощавшись із ними, повернув до Дунайця, але не хотілось мені бити ноги по камінню у вузькому кориті Лісного Потоку. Я навпростець простував через гору, або, лучче сказати, через передню терасу високої гори Голиці, що стояла збоку. Вона вся вкрита яловим густим та старим лісом. Гора крута, як стіна. Ця гора так само належить до маєтности єпископа Пряшівського.

Видерлись ми на ту терасу поза кам'яною пірамідою. Я став і не міг одвести очей од дивної гірської картини на П'єніни. Щоб поглянути на цю одну картину, варто було приїхати в Карпати.

Гори стоять навкруги амфітеатром і дуже схожі на Альпи. На схід сонця стоїть гладенька кам'яна стіна, за нею піднімається вдвоє вища кам'яна стіна за Лісним Потокком. Всі зубці, всі верхи пірамідальних скель ясно вирізуються на небі, неначе якась велетенська твердиня арабського стилю. Цей бік картини дикий, сумний. Проти цих скель за Дунайцем над самий берег виступає одним боком пишна Соколиця. Цей бік Соколиці дуже оригінальний: внизу над самою водою од крутого боку гори виступають дві скелі - зовсім неначе німецькі готицькі дома з шпичастою покрівлею. Покрівля висовується не більше, як на аршин з боку гори, а по цьому виступі густо-прегусто поросли ялини до самого верху, неначе торчки з зеленого дерева. Над цими покрішками високо-високо по скелистій стіні повилися дві широкі гірлянди ялин до самого верху. На самому вершечку гори стоїть неначе баня храму: це кам'яний верх Соколиці, білий, круглий, зверху вузький, внизу ширший. Коло неї над густими зеленими верхами та гребенями стримить пишна гора - Три Корони. Це неначе стоять над масою

ліса три сахарні голови, трохи прихилені одна до другої; такі вони круті, та круглі, та гострі; а од них іде ще вище довга грива, вкрита лісом. Ця гора далеченько од Соколиці, але здається, ніби вона стоїть рядом із нею. Амфітеатр кінчається з другого боку високою горою Голицею, її верх схожий на довгу кінську гриву. Вона вся вкрита лісом зверху до самого Дунайця. Серед цього амфітеатру гір всередині круга стоїть невисока гора, кругла, вся вкрита ялинами, неначе хто кинув у цей пишний кружок якусь мохнату шапку, а кругом нього обвивається підковою зелений Дунаєць. Ця гора стоїть неначе вже в ямі, а на неї кругом заглядають високі, скелисті верхи Соколиці та Трьох Корон. А над тим амфітеатром стоїть веселе сонце, заглядає зверху в його середину, в пишну глибину, заглядає в самий Дунаєць. Ліси, освічені зверху, світяться наскрізь до самого долу... Увесь амфітеатр гір, всі скелі облиті вранішнім сонцем веселим, ясним. Скелисті верхи вирізуються ясно в блідому, але блискучому небі і ніби висять над масою темної зелені гілля ялин та буків.

Здається, бачиш пишну декорацію якоїсь мирової дивної сцени, поставлену геніяльним майстром, видуману геніяльною фантазією,- декорацію, врівні з котрою людська театральна сцена буде тільки мізерною іграшкою.

На шосе над Дунайцем треба було сходити по вузесенькій стежечці. Стежечка вередливо в'ється по крутому боці Голиці через ялиновий та буковий ліс. По таких стежках добре плигати тільки козам, а не ходити людям. Глянеш вгору - бачиш між гіллям круті скелі, зарослі зеленим мохом. Високі ялини ніби поприлипали до гранітових стін. Де тільки на скелях є карнизи на пів-аршина, де трапляється ямка на скелі, там причеплюються ялинки, пускають коріння в щілини, в розколини і стоять по стіні, неначе повішані зелені канделябри. Од великої вогкості, здається, самі скелі пускають з себе жизнь. Глянув я вниз: через голі стовбури ялин та смерек блищить вода в Дунайці; косогор крутий, як бік піраміди. Глянеш униз - і голова морочиться. От стежка повилася ще глибше. Ліс старий. Скрізь стоять густо старі стовбури ялин, страшно високі та рівні як ставники. Гілля посохло, тільки ще гострі верхи зеленіють. Ліс схожий на масу колон, вбитих у землю по крутій горі... Внизу над самим шосе зеленіють товсті столітні граби та буки. Між ялинами сторчать кущі ялівцю, обтикані колочками. Делікатне гілля смерек-ялин спускається вниз, як на березах, і гойдається неначе ниточки, на котрих нанизані шишечки та зелені пучечки. В лісі тягне вогкістю. Скрізь попід каміння слизить вода і виступає джерельцями. Місцями гори слизять неначе губка, намочена у воді. Здається, якби яка сила завила гору, з неї полилась би вода, як з мокрої губки.

От ми й на шосе. Дунаєць закручується, як підкова, кругом Соколиці. Тут неначе одкривається ще інша декорація: це другий бік Соколиці. Над самою водою неначе стоїть величезний храм клясичної архітектури, зовсім як Ісакійський у Петербурзі. Стоїть маса з чотирма углами, в котрій краї з граніту виступили трохи вгору, неначе рамена, а над нею стоїть величезний круглий купол з чистого гладкого каміння; кругом купола гірлянда з темно-

зелених смерек. Зверху замість хреста стримить ніби чуб з ялин: там далі йде ціла грива довгої гори, що поросла ялинами.

Шосе ще крутіше закручується: Дунаєць обхоплює третій бік Соколиці, найефектніший. Од самого берега Дунайця піднімаються неначе три сахарні голови з каміння, чи як тут їх зовуть,- «цукрові скалечки». Одна з них зовсім одхиляється од маси і стримить... На тому стирчаку ще десь взялись ялини, вони вросли в зазубрини і стирчать голі, без гілля, неначе риштовання кругом бані. Над цими трьома шпичастими верхами високо-високо виноситься в небо найвище білий круглий верх Соколиці. З цього боку він не закритий деревом і неначе вставлений між трьома гострими верхами. Маса скель схожа на стару церкву на Україні з п'ятьма банями, з гострими верхами. Глянеш вгору - шапка спадає з голови.

Дунаєць в'ється далі, неначе у вузькій розколині. По обидва береги стоять круті високі гори, всі оброслі мхами. Картини змінюються за кожним закрутом бистої ріки; ідеш неначе між двома темно-зеленими стінами, що вирізуються на небі зеленими зубцями. Якось тісно в цій долині. Вода шумить. Вдалині по Дунайцю стоїть сизий туман. Там далеко без кінця видно дві зелені стіни. По цьому шосе скрізь поставлені лавочки. Тут одпочивають туристи. Ноги болять і щемлять, а краса гір тягне тебе все далі й далі. От і шосе скінчилося: відкрилася вузька зелена прогалина. Тут пристань для човнів. Словаки везуть туристів на човнах назад сливе до самої Щавниці.

Ці човни допотопної конструкції тут звуть мадярськими, але достоту такими човнами плавають тунгуси коло Іркутська на Ангарі. Цей човен чисте корито, тільки з одного боку загострене й трохи закопирчене вгору. Човен з колодки, довгий на аршинів сім, вісім. Один човен на бистрих хвилях перекидається, а для того зв'язують докупи два або три човни, перекладають дощечки впоперек для сидіння й без весел пускають їх по воді, тільки правують ними, обпираючись об мілке дно довгими дрючками. Ці два човни-близнята дуже схожі на пару калош, зв'язаних докупи.

Три словаки сіли на човни. Два опирались в дно палицями, третій трубив у мідну трубу, закликаючи по дорозі пасажирів. Я сів на дощечку. Бистра вода вхопила човни й понесла їх стрілою. Човни летіли, як птиці. Дунаєць тече наче з гори. Чудно було дивитись, як човни, неначе вози з гори, все летять вниз. Дно скрізь видно: воно закидане круглуватим камінням. Подекуди тільки дрючки поринали й не доставали до дна. Гори й скелі бисто летять назад. От на річці незначні пороги. Вода підхопила човни й неначе кинула їх вниз.

- Чи здалека пан? - питають в мене довговолосі словаки.

- З Києва,- кажу я.

- Чи то далеко ще за Варшавою?

- О, далеко; буде півтора миль.

- Ой, ой, ой! - ойкають мої харони, піднявши вгору дрючки, а потім прицмокують язиками.

Один з них почав пісню про Кошута. Мотив був відомий навіть у Шляхтовій, мотив «Полюбила Петруся», тільки з особливою інтонацією.

Човни летіли, а не плили по зеленій бистрій воді. От знову невеличкі пороги. Вода довгим і зеленим пасмом послалася вниз. Човни стрілою кинула вода. Я заплющив очі.

В одну мить прилетіли човни до Лісного Поточу.

І після того цілий день і весь вечір не сходили в мене з думки пишні зелені ГГеніни; все вставали передо мною во всій своїй красі, заглядали мені у вічі, як я засипляв, ще й снились уночі, як пишне марево із зелені, проміння золотого сонця та срібла.

1884 р.